

Че (къарач/107)

253

ЭЛКЪАНЛАНЫ М. КЪ.

караг. 2016-11

14

КЪАРАЧАЙ ТИЛДЕН МЕТОДИКА БОЛУШЛУКЪ

Ючюнчю классда ана тилни
грамматикасына, тюз джазыугъа,
тил ёсдюрюуге юретиуню методикасы.

Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю.
Черкесск — 1975

ЭЛКЪАНЛАНЫ М. КЪ.

К. КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕССКИЙ РЕСПУБЛИКА

ЭДУКАЦИОННО-НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЦЕНТР

ДЕПАРТАМЕНТ

КЪАРАЧАЙ ТИЛДЕН МЕТОДИКА БОЛУШЛУКЪ

Ючюнчю классда ана тилни грамматикасына,
тюз джазыугъа, тил ёсдюрюге
юретиуню методикасы

Биринчи чыкъгъаны

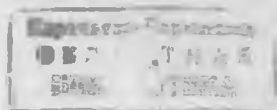
Къарачай-Черкес облоно бегитгенди

КОПИРОВАНИЙ ЭКЗЕМПЛЯР

Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бёлюмю.
Черкесск — 1975

4 с (07) (карач.).
Э 53

Карач. 2016 — А

© Ставрополь китаб басманы
Къарачай-Черкес бѣлюмю, 1975.

АВТОРДАН

Бу китаб устазгъа, артыкъсыз да джангы башлагъанлагъа, болушлукъгъа деген муратда чыгъады. Қъарачай тилни грамматикасыны, тюз джазыуну, тил ёсдюрююню III классда дерслери къалай къуралыргъа керек болгъанлары кёрдююледи. Китаб, джангы программаны излемлерине кёре, дерслени юлгюлю къуралуларын кёрдююледи.

Болушлукъну аллында программаны бёлюмлерин къалай окъутургъа керек болгъаны айтылады. Аны ызы бла байламлы тилге юретиюню юсюнден методика кенгешле бериледиле. Тематика план бла юлгю халда хайырланыргъа керекди. Тематика план бла дерслени планларында ишле III классны «Қъарачай тил» китабыны экинчи чыкъгъаны бла бериледиле.

Ахырында устазлагъа юлгю халда тил ёсдюрюуден юч вариантлы дидактика материал джарашдырылгъанды.

ГРАММАТИКА, ТЮЗ ДЖАЗЫУ, ТИЛ ЁСДЮРЮУ.

Ючюнчю классны программасы «Сёз», «Айтым», «Байламлы тил» деген бёлюмледен кьуралады. «Сёз» деген бёлюмюне сёзню кьурамы, ат, сыфат, алмаш, этим, санау, сёзлеу киредиле. «Айтым» деген бёлюмге бош эмда кьош айтымла, айланыу, туура сёз киредиле. «Байламлы тил» деген бёлюм изложениеле, сочинение-ле джазаргъа юретир ючюн бериледи.

Джылны аллында ал класлада алгъан билимлерин къайтарадыла. «Сёз» деген бёлюмню окъутхан кёзюуде экинчи классда сёзню кьурамындан, тилни кесеклеринден алгъан билимлерин устаз сохталаны эслерине салады.

ПРОГРАММАНЫ БЁЛЮМЛЕРИН ОКЪУТУУНУ ЮСЮНДЕН.

Сёзню кьурамы.

Сёзню кьурамындан тамыр бла аффикследен экинчи классда сохтала хапар алгъандыла. Ючюнчю классда сёз кьураучу аффикследен хапар бериледи, алапы кючю бла джангы сёзле кьурайдыла (мал, малчы, маллыкъ, малчылыкъ дегенча). Бу дерслени къалай бардырыллыкълары дерслени планларында берилгенди. Андан сора магъанасы джууукъ неда кьаршчы болгъан сёзле бла шагърей боладыла. Кьош сёзлени биринчи окъуб башлайдыла.

Ат.

Экинчи классда атны юсюнден окчулгъанны (атны магъанасы, энчи эмда тукъум атла, атны бирлик эмда кёблук санлада джюрютюлюю) къайтарадыла. Иелик атла бла биринчи тубейдиле. Иелик атла бла къалай шагърей боллукълары оналтынчы дерсде берилгенди.

Ючюнчю классда сохтала болушланы, атланы джалгъаныуларын биринчи кере окчуб башлайдыла. Болуш деген терминни биринчи кере эштедиле. Болушланы окчутхан кёзюуде, артыкъсыз да иелик бла тамамлаучу болушланы бир-биринден айыраламай, сохтала бек кыйналадыла. Соруулары бирча болгъаны себебли, аланы кючлери бла бу болушланы бир-биринден айырырга болмайды. Ол себебден айтымла бериледиле, аланы къайсы сёзле бла байланыб келгенлерин айырадыла. *Ахматны атасы Ахматны бек сюеди. Кимни атасы?—Ахматны атасы (иелик болуш). Кимни сюеди?—Ахматны сюеди (тамамлаучу болуш).*

Къалгъан болушланы соруулары энчи болгъаны себебли, бир-биринден айыргъан кыйын тиймейди.

Ючюнчю классда кчуру тюз атланы джалгъаныуу бериледи. Джалгъаныудан калай хапар бериллиги онтогъузунчу дерседеди.

Сыфат.

Биринчи классда *къаллай? неллай?* деген соруулагъа джууаб этген сёзле бла шагърей болгъандыла. Экинчи классда бу соруулагъа джууаб этген сёзле затны ышанын кёргюзедиле. Бу кчауум сёзлеге сыфат дейдиле. (Терминни биледиле.)

Ючюнчю классда сыфатны магъанасын айырадыла, сыфат айтымда ат бла келсе, болушлада тюрленмегенин кёредиле.

Сёз ючюн: кчызыл галстук, кчызыл галстукну (учу), кчызыл галстукга, кчызыл галстукну (такдым). . . . Магъаналары джууукъ неда кяршчы болгъан сыфатла бла ишлейдиле.

Алмаш

Ючюнчю классда этимни окчурдан алгъа бетлеучю алмашла бла шагърей боладыла. Этимни окчугъан кёзюуде аланы къайтарадыла.

Алмашны ат бла, сыфат бла къатышдырыргъа сох-тала сч боладыла: аланы соруулары бирчадыла. Ол се-бебден алмашны тилде нек джюрютюлгенип ангыла-тыргъа керекди. Аланы ол оюмгъа келтирир ючюн, быллай иш этерге боллукъду. Текст бериледи, анда габсыз айтылгъан джерчиклерин табадыла, ол сёзлени къаллай сёзле бла ауушдуругъа боллукъун айтадыла,
С ё з ю ч ю н:

ТЕКСТ.

Исса школгъа барады. Исса пионерди. Иссаны кызыл галстугу барды. Муссаны да кызыл галстугу бой-пунда кызарады.

С о р у у л а:

1. Бу текстде табсыз айтылгъан джерлери бармыды? (Барды. *Исса* бла *кызыл галстук* талай кере къайтарылыб айтыладыла. Ол къайтарыу тилни ушагъыусуз этеди.)

2. Ушагъыулу этер ючюн не этерге керекди? (Ол сёзлени башха сёзле бла ауушдуругъа керекди).

3. Экинчи айтымда *Исса* деген сёзню башха не сёз бла ауушдуругъа боллукъду? (Ол) Ючюнчю ай-тымда уа? (*аны*). Тёртюнчю айтымда *кызыл* деген сёзню къаллай сёз бла ауушдуругъа боллукъду? (*Аллай*).

Алай бла бу текстге келедиле:

Исса школгъа барады. Ол пионерди. Аны кызыл галстугу барды. Муссаны да аллай галстугу бойпунда кызарады.

Алай бла *атны*, *сыфатны* орунларына келиб, аланы сорууларына джууаб этген сёзлеге алмаш дейдиле деге оюмгъа келедиле. Алмашны тилде нек джюрютюлгенип айырадыла.

Бетлеучю алмашладан быллай хапар бериб башларгъа боллукъду:

— Сен не этесе?

— Мен дерсими этеме.

— Ол не этеди?

— Ол меннге болушады.

С о р у у л а :

Мен, сен, ол деген сёзле тилни къайсы кесегини ор-
нуна келедиле? (Атны).

Ала неледиле? (Алмашладыла).

Ол алмашланы кёблюк саннга саладыла (мен-биз,
сен-сиз, ол-ала).

Бу алмашла нени кёргюзедиле? (Бетлени).

Бетлеучю алмашла деб неге айтадыла? (Бетни кёр-
гюзтген алмашлагъа бетлеучю алмашла дейдиле).

Андан сора бетлеучю алмашланы джалгъаныуларын
окъуйдула. Бетлеучю алмашланы кьоша, суратха къа-
раб, сочинение джазадыла.

Этим.

Ючюнчю классда экинчи классда этимден алгъан
билимлерин къайтарадыла. Экинчи классда этим деб
неге айтылгъанын биледиле, аны замаплада тюрленнге-
нин окъугъандыла.

Ючюнчю классда этимни джегилиуюн биринчи кере
окъуб башлайдыла. Этимни джегилиую бла къалай
шагърей этиллиги отуз экинчи дерсе берилгенди.

Озгъан заманны этимлерини джегилиулери бу
тюбюндеги халда бериледи:

Мен бардым, баргъанма, баргъан эдим.

Биз бардыкъ, баргъанбыз, баргъан эдик.

Этимлени бетледе, санлада тюрлендиредиле, бет
аффикслерин айырадыла. Быллай таблица этиб хазыр-
лайдыла:

Бирлик санда.

Кёблюк санда.

1-чи бет. -м, -ма, -ме-

-къ, -быз, -биз, -к.

2-чи бет. -нг, -са, -се.

-гъыз, -гъуз, -гиз, -гюз,

3-чю бет. -ды, -ди.

-ла, -дыла, -диле, -ле.

Къуралгъан таблицаны болушлугъу бла этимленн
джегилиулерин этедиле. Тюрлю-тюрлю бетледе айтымла
къураб джазадыла.

Бусагъат заманны бош формасы бериледи.

Мен окъуйма, билеме.

• • • • •
Биз окъуйбуз, ойнайбыз, билебиз.

• • • • •
Бусагъат заманны этимлернини бет аффикслерини таблицасы.

Бирлик санда

Кёблюк санда.

1-чи бет. -ма, -ме -буз, -быз, -биз

2-чи бет. -са, -се -суз, -сыз, -сиз

3-чю бет. -ду, -ды, -ди -дула, -дыла, -диле.

Таблица бла этимлени бусагъат заманларыны джегилиулерин айырадыла, бет аффикслеге эс бёледиле, аланы кючлери бла этимлени бетлерин, санларын айтадыла.

Боллукъ заманны этимлерин бу формада окъуйдула.

Санау

Ючюнчю классда *санау* деген термин бла биринчи кере тюбейдиле. Санауна къалай окъутуллугъу 42-47 дерслени окъутуу планларында берилгенди. Бу классда къуру *санчы, тизгинчи* санаула бла шагърей боладыла. Аланы джалгъаныуларын окъуйдула. *Бош, кзош, къурау* санаулары тюз джазылыуларын айырадыла.

Сёзлеу.

Ючюнчю классда *заманны, орунну, халны сёзлеуле*рин окъуйдула, *сёзлеу* деген термин бла биринчи кере тюбейдиле. Сёзлеуден хапар берну къыркъ экинчи дерсини окъутуу планында берилгенди.

Сохтала сёзлеуню ат, сыфат бла къатышдырыгъа ёч боладыла. Сыфатдан къалай айырыгъа боллугъу тёбен айтылгъанды. Былайда сёзлеуню атдан къалай айырыгъа боллугъун айтайыкъ. Бернучю, орунлаучу болушла айтымда *къайры? къайда? къайдан?* деген соруулагъа джууаб этедиле. Сёз ючюн:

Зина сахаргъа барады. Ол сахарда окъуйду. Тамара сахардан келеди. Тенгleshидиригиз:

Зина ары барады. Ол анда окъуйду. Тамара андан келеди. Бу айтымлада атла: *сахаргъа, сахарда, сахардан*—къайры? къайда? къайдан? деген соруулагъа джууаб этедиле. Экинчи къауум айтымлада сёзлеуле: *ары, анда, андан*—ол соруулагъа джууаб этедиле.

Ол себебден быланы бир-биринден сорууланы кючю бла айыргъан сохталагъа кыйын тиеди. Былайда болушурукъ аланы грамматика ышанларыды. Устаз былай соруула салады:

Шахарда, сахаргъа, сахардан деген сёзледе тамыр къайсыды? (шахар). Аффикслери уа? (*-да, -гъа, -дан*)

Была къайсы болушланы аффикслеридиле? (Бериучю, орунлаучу, башлаучу).

Болушлада тилни къайсы кесегини барды былай аффикслери? (*Атны*).

Экинчи къауум сёзледе аффиксле бармыдыла? Джокъдула.

Былай бла ат бла сёзлеуню бир-биринден айырыргъа боллукъду.

Айтым.

Ючюнчю классны программасыны баш бёлюмлерини бири «Айтымды». Ал класслада *айтым* деб неге айтылгъанын, аны членлеринден *башчы* бла *хапарчыны* биледиле.

Сансыз членледен (толтуруучудан, ачыкълаучудан, болумладан) биринчи кере хапар аладыла, айтымны биртукъум членлериндем хапарлы боладыла.

Къош айтымдан билим берир ючюн, бош айтымны къайтарадыла, аны членлерин айырадыла. Айтымны юсюнден ал класслада алгъан билимлерин къайтарадыла.

Толтуруучуладан хапар берир ючюн сынаргъа былай текст берирге боллукъду:

Ахмат Муссагъа сёлешди. Ол атха мниди. Мусса Ахматны махтады. Иссада галстук кыызарады. Пионерден юлгю аладыла.

С о р у у л а :

Кимге сёлешди? (Муссагъа). *Кимни махтады?* (Ахматны) *Кимде кыызарады?* (Иссада). *Кимден юлгю аладыла?* (Пионерден). *Муссагъа, Ахматны, Иссада, пионерден* деген сёзле айтымны къаллай членлеридиле? (*Сансыз*). Къайсы болушланы сорууларына джууаб этедиле? (*Бериучю, тамамлаучу, орунлаучу, башлаучу*)

чу). Айтымны тилни къайсы кесегинден къруралгъан членлерин айгъакълаб келедиле? (Этимден къруралгъан хапарчылары). Былай бла бу оюмгъа келедиле: Бернучю, тамамлаучу, орунлаучу, башлаучу болушлары сорууларына джууаб этиб, этим бла байланыб келген сапсыз членлеге *толтуруучула* дейдиле. Бу классда после-логланы кючю бла къруралгъан толтуруучула берилмейдиле. (*Азрет бла олтурады*).

Иелик болушдагъы атлары айтымда толтуруучу нек болмагъанын айырадыла. (Иелик болушну этим бла келмегени себебли).

Ючюнчю классда сьфатдан, тизгинчи санауладан, алмашладан къруралгъан ачыкъллаучуладан хапар бериледи. Болумла да къауумлагъа юлешнимей окъуладыла. Джайылгъан, джайылмагъан айтымла бла шагърей боладыла.

Айтымны биртукъум членлерин окъутхан сагъатда аланы тилде нек джюрютюлгенлерин быллай ишлени юсю бла къргюзюрге боллукъду: Хасан окъуйду. Исса окъуйду. Зина окъуйду.

Устаз: — Ненча айтым джаздым? (юч).

— Юч айтымда айтылгъанны бир айтымны кючю бла айтчыгъыз. (*Хасан, Исса, Зина окъуйдула*).

— Бир айтым бла айтылгъан, огъесе юч айтым бла айтылгъан табды? (Бир айтым бла).

Хасан, Исса, Зина окъуйдула деген айтымда ненча башчы барды? (юч). Къайсы сёз бла байланыб келедиле? (окъуйдула). Къаллай соруугъа джууаб этедиле? (Ким?).

Алай бла бир соруугъа джууаб этиб, айтымда бир сез бла байланыб келген членлеге айтымны *биртукъум членлери* дейдиле деген оюмгъа келедиле.

Андан сора биртукъум хапарчылары, биртукъум сансыз членлери болгъан айтымла берилдиле. Аланы да сорууланы кючю бла биртукъум членле нек болгъанларын айырадыла.

Айтымлада биртукъум членле бла келген сёзлени айырыб джазаргъа юренедиле. Сёз ючюн: *Мермер ташла джылырайла, джаналла, ёзенлеге сейир келбет салалла*.

Ташла джылтырайла, ташла джаналла, ташла салалла. Биртукъум членледе запятойну джюрютюлююю окъуйдула.

Къош айтым.

Ючюнчю классда тенг джарашхан къош айтым бла шагърей боладыла. Къош айтымны ангылатыр ючюн быллай иш этерге боллукъду. Айтым бериледи: Къар эрийди, ырхыла шоркъулдаб барадыла.

Соруула:

Бу айтымда пени юсюнден айтылады? (Къарны, ырхыланы). Бу айтымда ненча башчы барды? (Эки-Къар, ырхыла).

Ненча хапарчы барды? (Эки. Эрийди, барадыла).

Была биртукъум башчыла бла хапарчыла боламыдыла? (Огъай).

Нек болмайдыла? (Ала бир сёз бла байланыб келмейдиле).

Хар башчыны энчи хапарчысы, хар хапарчыны энчи башчысы барды. (Къар—башчы, эрийди—хапарчы; ырхыла—башчы, барадыла—хапарчы).

Алай бла бу айтым ненча айтымдан къуралгъанды? (Эки).

Биринчи айтым къайсыды? (Къар эрийди). Экинчи уа? (Ырхыла шоркъулдаб барадыла).

Былай бла эки неда талай бош айтымдан къуралгъан айтымгъа къош айтым дейдиле деген оюмгъа келдиле.

Тенг джарашхан къош айтымланы биртукъум членлери болгъан айтымла бла къатышдырыгъа сохтала ёч боладыла. Аланы башхалыкъларын айыртыр ючюн, быллай ишле этдирирге боллукъду. Устаз сохталагъа биртукъум членлери болгъан эмда къош айтымла береди. Сёз ючюн:

Хасан джырлайды, тепсейди, Хасан джырлайды, Фатима уа тепсейди. Бу эки айтымны бир-бири бла тенг-

лешдиредиле, башхалыкъларын айырадыла. (Биринчи айтымда башчыны бир болгъанын, экинчи айтымда эки болгъанын, аланы да кеслерини энчи хапарчылары болгъанын айтадыла).

Айланыу.

Ючюнчю классда сохтала айланыудан хапар аладыла. Айланыуну тилде нек джюрютюлгенин сохталагъа былай айыртыргъа боллукъду. Айланыуу болгъан эмда болмагъан эки айтым бериледи.

С ё з ю ч ю н:

Исса, сен къайдан келесе?

Сен къайдан келесе?

С о р у у л а:

Сен къайдан келесе? деген соруу биринчи айтымда кимге салынады? (Иссагъа). Экинчи айтымда ол соруу кимге салыннганы белгилимиди? (Огъай). *Исса* деген сёз биринчи айтымда нени билдиреди? (Сёз кимге айланыб айтылгъанын). Алай бла сёз кимге айланыб айтылгъанын танытхан сёзге **айланыу** дейдиле деген оюмгъа келедиле.

Айланыуну башчы бла къатышдырыргъа сохтала ёч боладыла. Ол себебден айланыу айтымны члени болмагъанын ангылатыргъа керекди. Аны былай этерге боллукъду. Айтым бериледи, айтымны члени деб неге айтылгъаны эсге салынады (Сёз айтымда къаллай болса да, бир соруугъа джууаб этиб, къайсы болса да, бир сёз бла байланыб келе эсе, анга **айтымны члени** дейдиле). Сохталагъа айланыу айтымны членлери бла байланыб келмегенин айыргъан кыйын тиеди. Бу ишни былай баджарыргъа боллукъду.

Пионерле, Ленинни осиятларын толтуругъуз!

С о р у у л а:

Бу айтымда башчы къайсыды? (Айтыргъа боллукъдула: «Бу айтымда башчы пионерле», деб).

Башчы айтымда не бла байланыб келеди? (Хапарчы бла).

Хапарчы уа къайсыды? (Толтуругъуз).

Башчы бла хапарчы бир-бири бла къалай келише-диле.

(Бетде, санда).

Пионерле къайсы сандады? (Кёблук). Къайсы бет-деди? (Ючюнчю). Къалай билдигиз? (Пионерле деген сезню ала деген алмаш бла ауушдуругъа боллукъду.

Пионерле деген сезню ала деген алмаш бла аууш-дуруб окъусакъ, къалай боллукъду? (Ала, Ленинни осиятларын толтуругъуз).

Магъана чыгъамыды? (Огъай).

Алай бла пионерле бла толтуругъуз деген хапарчы бир-бири бла байланыб келемдиле? (Огъай).

Толтуругъуз деген сёз къайсы бетни излейди? (Экинчи). Экинчи бетни алмашын къошуб джазайыкъ;

Пионерле, сиз Ленинни осиятларын толтуругъуз!

Энди башчы къайсыды? (Сиз). Хапарчы уа? (Толтуругъуз). Толтуругъуз нелерин? (Осиятларын). Осиятларын кимни? (Ленинни).

Пионерле деген сёз айтымны члени бла байланыб келемиди? (Келмейди). Айтымгъа член боламыды? (Болмайды). Алай бла, айланыу айтымны члени бол-магъанын айырадыла.

Туура сёз.

Бу классда программа бла туура сёзню авторну сёзюню аллында бла ызында келген кёзюулери бериле-диле.

Туура сёзден хапар берир ючюн былай этерге бол-лукъду. Сохтала дерследе рольяда окъуй тургъанды-ла. Башха адамланы, авторну сёзлери бла шагърейди-ле. Ол себебден туура эмда авторну сёзлери болгъан текст бериледи. Сохтала берилген текстни окъуйдула, башха адам бла авторну сёзлерин табадыла. Туура сёзню айтымда келгенине кёре тыйгъыч белгилени къалай салыннганын устаз сохталагъа айтады.

Сёз ючюн:

«Джер джюзю чакълы бир акъылым барды»,—деб махтачакъ глобусха башын тенгleshдиргенди. Мах-

танчакъны айтханын Алап, бек тюзсюнюб, былай дегенди: «Джер джюзюню ючден экиси сууду».

С о р у у л а :

1. Махтанчакъны сѣзлери къайсыладыла?
2. Авторнукъула уа?
3. Автор махтанчакъны сѣзлерин къалай береди?
(Ауузундан чыкыгъанча).

Былай бла туура сѣз деб неге айтылгъанын ангылатхан оюмгъа келедиле.

4. Туура сѣз биринчи айтымда авторну сѣзюню къалайында келеди? (Аллында). Бу кѣзюуде къаллай тыйгъыч белгиле салыннганын устаз сохталагъа айтады.

Экинчи айтымны да бу халда айырадыла, тыйгъыч белгилени салыныуун устаз айтады.

БАЙЛАМЛЫ ТИЛГЕ ЮРЕТИУ.

Байламлы тилге юретиуге къарачай тилни (грамматикадан) дерслеринден 16 сагъат энчи бериледи. Къарачай тилни къалгъан дерслеринде да байламлы тилге юретиу ишле этилгенлей турадыла.

Байламлы тилге юретиу окъулгъан хапарчыкыгъа план салдыргъандан башланады. Ючюнчю классда гитче хапарчыкыны планын сохтала кеслери устазны болушлугъу бла салыргъа юренедиле. Хапарчыкыны планын салыр ючюн, окъулгъан хапарны кесеклеге юлешиб, хар кесекни баш магъанасын айырыб, соруу бла хапарлаучу айтымла бла баш саладыла. Хапарны кесеклеге юлеширге абзацла болушадыла. Сохтала, хар абзацда нени юсюнден айтылгъанын айыра, баш салыргъа керекдиле.

Хапаргъа план салдырыу дерс былай болургъа боллукъду:

1. Планы салынныкъ текстни юсюнден устазны ушагъы.

2. Хапарны окъуу. Окъулгъан хапарны соруула бла айырыу. Хапарны пенча кесекге юлеширге боллукъду?

3. Биринчи кесегин окъуу. Соруула бла магъанасын айыргъандан сора, баш салыу. Салыннган башны устаз неда маджал баш салгъан сохта доскада джазады.

Бу халда хапарны къалгъан кесеклерине да баш салдырады.

4. Хапарны джангыдан башдан-аякъ окъуу.

5. Салыннган план бла текстни хапарын айтдырыу. Биринчи дерслени бу халда устаз сохталагъа этдиреди. Арт кёзюуде сохтала изложение джазаргъа неда окъулгъан хапарны ауздан айтыргъа планны кеслери саладыла.

Изложение джазаргъа юретиу.

Изложениеси джазыллыкъ текст ючюнчю классда 70—90 сёзден къуралады, бир затны юсюнден хапарлау халда джазылгъан текст болургъа керекди.

Изложение джаздырыу дерсин былай къураргъа боллукъду:

1. Изложениеси джазыллыкъ хапарны юсюнден устазны ушагъы.

2. Хапарны окъуу (не устаз, не иги окъугъан сохталаны бири окъуйду).

3. Окъулгъан хапарда ангылашынмагъан сёзлени айырыу.

4. План бла ишлеу. Джылны аллында изложениеси джазыллыкъ хапарны планы устазны баш болушлугъу бла салынады.

Экичи четвертни аллында устазны аз болушлугъу бла изложениени планын саладыла. Тёртючю четвертни аллында сохтала планны кеслери саладыла. Доскада изложениени планын джазмайдыла.

5. Салыннган план бла хапарын айтдырыу.

6. Изложениени тетрадлагъа джазыу.

Ючюнчю классда быллай изложениеле джазадыла:

1. Окъулгъан текстни толу изложениесин джазыу.
2. Окъулгъан хапарны къысхартыб джазыу.
3. Хапарны аллын, аягъын тюрлендириб джазыу.
4. Биринчи бетде айтылгъан хапарны ючюнчю бетде джазыу.

Сочинение джаздыруну методикасы.

Ючюнчю классда байламлы тилге юретну ал класслада алгъан билимлерине таяна бардырылады. Бу классда кёбюсюне сочинениени хапар халда джазадыла. Устазны болушлугъу азыракъ болады.

Ючюнчю классда сочинениелени бу тубюндеги темалагъа джазадыла:

1. «Къач» (Кеслери кёргенни, сынагъанны юсюнден суратны болушлугъу бла. Левитан «Алтын къач»).

Бу сочинениени къалай джазыллыгъы онтёртючю дерсе берилгенди.

2. Суратха къараб, сочинение джазыу («Сабийлени кыш оюлары»).

3. «Кыш» деген темагъа.

4. «Къанатлыла бизни шохларыбыздыла».

5. «Джаз келди».

6. «Школ бачхада».

7. «Бизге рахатлыкъ керекди».

Грамматиканы дерслеринде окъулгъанны бегитиу муратда кёрген кинофильмлерини юсюнден кысха халда сочинениеле (хапарчыкъла) джаздырыгъа да керекди.

Ючюнчю классда сохтала кеслери кёргенден, сынагъандан гитче хапарчыкъла къураб джазаргъа юренедиле. Быллай ишлени этер ючюн, сохталаны хазырларгъа керекди. Сохтала экскурсияда кёргенлерини юсюнден джазарыкъ болсала, устаз классны бирге хазырлайды. Экскурсияда кёргенлерини юсюнден ушакъ этедиле. Алай болмай, хар ким кеси кёргенни, сынагъанны юсюнден джазарыкъ болса, быллай ишге хар сохтаны энчи хазырлайды.

Сынау диктантланы, изложениелени, сочинениелени халатлары бла ишлеуно юсюнден.

Сохтала сынау диктантла, изложениеле, сочинение-ле джазадыла. Ала бу ишледе тюз джазыудан, тый-гъыч белгилени джюрютюлююунден, стилистикадан халатла джиберирге боллукъдула. Ол себебден устаз, сохтала экинчи аллай халатла этмез ючюн, халатла бла ишлерге керекди.

Халатла бла ишлерден алгъа, устаз сынау ишлери-не къарайды, халатланы классификациясын этеди.

Аны формасы былай болургъа керекди.

Сохталаны тизими.	Ачыкълыны тюз джазыугъа	Уллу харифге
1.			
2.			
3.			
Халатланы саны	15	10	

Бу тукъум форма къайсы сохтаны къайсы джорукъ-гъа халат этгенин кѳргюзеди. Алай бла устаз халатла бла ишлеу дерсге аланы классификациясын этиб келе-ди.

Биринчиден, класс аслам халат этген джорукъланы эсге салады, ол халатла бла ишлейди, (изложениеде, сочинениеде эм алгъа стилистика халатла бла ишлей-диде).

Экинчиден, хар сохта кесини энчи халатлары бла ишлейди. «4» бла «5» джазгъан сохталагъа кеслерине энчи иш бериледи. «1», «2» джазгъан сохтала диктант-ларын, изложениелерин, сочинениелерин тюзетилген халда кѳчюрюб джазадыла.

Т Е М А Т И К А П Л А Н Л А

Грамматика, тюз джазыу, тил ёджюрю (юлгю халда бериледиле).

Дер- сиз	Дерсин темасы	Ишле	Къайтару	Тил ёджюрюден ишле
1.	Ал класслада октулгъаныш къайтару. Тазушла бла харифле.	1—8		3—4 бетледеги суратла бла ушакъ.
2.	Бёлюм. Басым.	9—12	Ачыкъ тауушла	Басыны юрюю бла джангы сёзле къурау. Грамматика айырыу.
3.	Ал Сыфат. Этим.	15—16		
4.	Диктант.			
5.	Сёз. Тамыр бла аффикс.	18—19	Уллу харифлене джюрюню люулери Уллу харифле.	Бир тамырлы сёзле табыб джазыу
6.	Бир тамырлы сёзле.	27—30	Сёзю тамыры	Бир тамырлы сёзле бла къарчыкъ къураб джазыу.
7.	Сёзю аффикс.	31—33		
8.	Бегитну дерс.	34—35		

Дер- сас	Дерсли теласы	Ишле	Окьулгъанчы кыайтарыу.	Тил ёсторюуден ишле.
9.	Изложение	36—41		Джангы сёзде кыурау
10.	Сёз кыураучу аффиксле.	44—45	Тамыр бла аффиксле	Айтымда кыураб джазыу
11.	Магъанасы джууукъ сёзде (синонимле).	42—43		Айтымда кыураб джазыу
12.	Магъанасы кыаршым сёзде.	47—49		Къош сёзде кыурау
13.	Къош сёзде.	—		
14.	Социниение «Къач келди».	50—52	Эчи атлада улуу харифни джюрютюлююу	Эгертиу аныктау.
15.	(Лезитанны сураты бла).	53—54		
16.	Атны магъанасы.	55—56		Берилген атла бла ханар чыкъ кыураб джазыу.
17.	Тюз уьда иелик атла	—		
18.	Атны болушлары.	57—60	Аффиксле	Атланы болушлагъа салыб, айтымда кыураб джазыу
19.	Сырду аныктау	61—65	Болушча	Творителюу диктант.
20.	Тюз атлады ржагъыныулары.	71—73		Атланы уамамлаучу энда иелик болушка салыб, айтымда джазыу
21.	Бегитиу дерс.	—		
22.	Тамамлауучу энда иелик болушча.	—		
23.	Изложение.	—		

Дер- слө	Дереш темасы	Ишле	Окыулгәнны кыйтару.	Тил ёсыюрюзүн ишле
23.	Сыфатны маъанасы	74—76	Атны джалгъануу	Айгымлада атлагъа сыфатла къошуб джазыу
24.	Тю сыфатла	77—79	Ат.	Магъанасы джууукъ неда къаршы болган сыфатлы айгымлада ктурау.
25.	Алмашны маъанасы	80—81		Атхам алмашла бла ауштуруб джазыу.
26.	Белгюю алмашла	83—84		Белгюю алмашла бла ай- тымла ктурау эьда джазыу.
27.	Белгюю алмашланы джа- гъануулары.	85—87	Атны джалгъануу	
28.	Бегитну дерс.	88—92		
29.	Сочинение джазыу (Суратха къараб).	—	Сабийлени къыш оюнлары	
30.	Этимни маъанасы	96—98	Ат. сыфат. алмаш.	Этимни бир заманын бир за- маны бла ауштуруб джа- зыу.
31.	Этимни заманлары	100—102		
32.	Этимни джегилюю.	103		
33.	Бусегъат заман	104—106	Белгюю алмашла.	Айтымла ктураб джазыу.
34.	Бегитну дерс.	107—111		«Къыш» (Сочинение джазыу).
35.	Доктант.	—		
36.	Этимни озгъан заманы	112—113		Айтымлада этимлени бусе- гъат заманларын озгъан за- ман бла джазыу.
37.	Озгъан заманы джегилюю.	114—115	Синонимле.	Айтымла ктурау.

Дәр- саз.	Дерени темасы	Ишле	Окыулгъанны къайтаргъу	Тил ёздюрюден ишле.
38.	Болдукъ заман.	116—118	Антонимле.	Этимни озгъан заманы бол- дукъ заман бла ауштуруу.
39.	Болдукъ заманны джегилуи.	119—124		Берилген этимле бла ай- тымла къурау.
40.	Этимни айтымла халары болуш келгени.	125—128		План салну.
41.	Иложене.			
42.	Санауу магъанасы.	131—133	Тилин кеселери.	
43.	Саячы санаула.	134—135	Болушла.	
44.	Тилгичи санаула.	139—140		
45.	Санауулаы джалгъаныулары.	136, 137, 143	Айяны джалгъаныулары.	Айтымла къурау (санаула бла).
46.	Санауулаы тюз джалу.	146—152		Эсертгъу диктант.
47.	Санауу диктант.			
48.	Сёзсуио магъанасы.	160—162	Сыфат.	
49.	Бегитгъу дерё.	163—168		Сёзлеуле бла халар къурау.
50.	Сёзсузлени тюз джалу.	170—172		Эсертгъу диктант.
51.	Диктант.			
52.	Айтым. Айтылаы чеплери.	176—177	Айтымны юсюнден окыу- лгъаны къайтаргъу.	Сочинение «Джал келди».
53.	Айтылаы баш чеплери.	178—179		
54.	Саячы чеплери. Толтуруучула.	181—182		Толтуруучулаы кышуб, джайылмагъан айтымлаы джайылгъан этиу.

Дер- сат	Дерсия темасы:	Ишле	Окыуының кыйтарыуы.	Тыл бслрюудей ишле.
55.	Амыклаучула	183—185	Сыфат	Атдан кууралгъан чегенде ашыклаучула къошуб ажазу.
56.	Болумла.	186—188		
57.	Сочинение «Къанталамда биз- ни шохларыбыздыла».	—		
58.	Айтымны биртукъум член- лери.	193—195	Айтымны элементери.	
59.	Биртукъум членде запя- тойну джоретюлюую.	196—197		Эгертину диктант.
60.	Къош айтым.	198—201	Бош айтым.	202 аш Къош айтымла къурау. Бош айтымладан къош айтым къурау. Эстертину диктант.
61.	Къош айтым.	202—203		Сочинение, «Школ бачкада».
62.	Къош айтымда запятойну ажоретюлюую	204—205	Биртукъум членде	
63.	Бегитну дерс.	206—207		Эгертину диктант.
64.	Диктант.	—		
65.	Айламуздаи запяр берну.	208—210	Айтымны элементери	
66.	Айламузда тыгъын белгиле.	211—214		Эгертину диктант.
67.	Туура сфа.	216—217		Эгертину диктант.
68.	Бегитну дерс.	219—222		
69.	Сылау диктант	—		Сочинение «Билеу рашт- лыкъ керекле».
70.	Кыйтарыу.	—		

ДЕРСЛЕ

Биринчи дерс.

Дерсни темасы: Ал класслада окъулгъанны къайтарыу.

Дерсни мураты: Тауушла бла харифлени къайтарыу.

Дерсде окъуу керекле: Алфавитни, ачыкъла бла тунакыланы, зангырдауукъла бла сангыраулары таблицасы.

Дерсни барыуу.

1. Окъуу план бла, китаб бла шагърей этиу.
2. Китабны 3-чю бетиндеги сурат бла ушакъ этиу, назмучукъланы окъуу.
3. Биринчи ишни этиу:

Болур ючюн урунууну джигери,
Халкъгъа керек хар бир ишни чемери.
Ишле, окъу, билим бла сауутлац,
Совет джуртну джашнаб ёсген пионери!
(Назму доскада джазылады)

Соруула:

Болур деген сезде ненча таууш, ненча хариф барды?

Таууш бла хариф деб неге айтадыла?

Ол сезде ненча ачыкъ, тунакы таууш барды?

Алай бла назмуну хар сёзюн айырадыла.

Таблицаланы кючю бла ачыкъ эмда тунакы тауушлары къайтарадыла. Алфавитни таблицасын устаз тагъады, сохтала окъуйдула, алфавит деб неге айтылгъанын эсге тюшюредиле.

4. 7-чи ишни тетрадрларында этдириу.

5. 8-чи ишни юйге бериу.

Экинчи дерс.

Дерсни темасы: Бёлюм. Басым.

Дерсни мураты: Бёлюм бла басымдан алгъан билимлерин къайтарыу.

Дерсни барыуу:

1. Юй ишни тинтиу. 8-чи иш.

2. Джангы дерс: Бёлюм. Басым.

Қыолға қыалам алыб джазған,
Балта бла огун джарған,
Юйню кирпичин тизген—
Қыалай насыбды ишлеген.

(Окыуыдула. Сёзлени бёлюмлеге бёледиле, қыайсы бёлюм кючлюрек айтылғанын сынайдыла, бёлюм, басым дсб неге айтылғанын айырадыла. Сёзде ненча бёлюм болғанын айгадыла).

3. Басымны кючю бла джангы сезле кыурау.

Алма—алма, басма—басма, кыазчы—кыа зчы.

(сёзледе басымны орнуи кёчюртюб окыутады, сёзлени магъаналары кыалай тюрленнгенин сынайдыла, айтым-ла кыурайдыла, маджал кыуралған айтымланы тет-радларында джазадыла).

4. 10 чу ишни юйге берюу.

Ючюнчю дерс

Дерсни темасы: Тилни кесеклери.

Дерсни мураты: Ал класслада тилни кесекле-ринден (атдан, сыфатдан, этимден (алған билимлерин кыайтарыу.

Дерсни барыуу:

1. Юй ишлени тинтиу.

2. Тилни кесеклеринден окыулғанни кыайтарыу.

ТЕКСТ

Чегетде ариу, субай терекле ёседиле. Акъ кыайын, бутакълы эмен, субай бусакъ, кыара кыайын ариулу-кылары бла кёзюнгю алдайдыла. Тереклени бутакъла-рында джанууарчыкыла ойнайдыла, кыанатлыла джырлайдыла. Хасап, Исса, Коля, Аснят, Катя кыанат-лылапы джырларына тынгылайдыла. (Текстни окыуы-дула, соруула бла айырадыла).

Соруула:

Биринчи айтымда ненча сёз барды?

Биринчи сёз не соруугыа джууаб этеди? Нени кёр-гюзеди? (Айтымлада ким? не? деген соруулагыа джу-уаб этген сёзлени айтадыла).

Затны кёргюзген, ким? не? соруулагыа джууаб эт-ген сёзлеге не дейдиле? (Ат).

Биринчи айтымда *ариу, субай* деген сөзле не соруугъа джууаб этедиле? (Къаллай?). Нени к̄сргюзедиле? (Затны ышанын). Къайсы сөз бла байланыб келедиле? (Терекле). Устаз:

Затны ышанын к̄ргюзген, *къаллай? неллай?* деген соруулагъа джууаб этген сөзлеге не дейдиле? (Сыфат). Бу юлгю бла этимни да эсге салады.

3. 15-чи иштеги хапарчыккыны окъуйдула, юч столбикге юлешиб джазадыла.

Атла.

Сыфатла.

Этимле.

4. Юйге иш: 16-чы иштеги айтымладан атланы, сыфатланы, этимлени айырыб джазадыла.

Тёртюнчю дерс.

Дерсни темасы: Диктант.

Дерсни мураты: Тюз джазыудан алгъан билимлерин тинтну.

Дерсни барыуу:

1. Дерсни муратын салыу.

2. Уллу харифлени джюрютюлюулерин эсге салыу.

3. Диктантны текстин биринчи кере окъуу.

(Текст диктантланы джыйымдыгыны 148 бетинде— «В. И. Ленин»)

4. Айтымла бла айтыб джаздырыу.

5. Текстни экинчи кере окъуу.

6. Биринчи эки айтымда атланы тюблерин бир сыз бла, сыфатланы тюблерин кынгыр сыз бла, этимлени тюблерин эки сыз бла сыздырыу.

7. Тетрадларын джыйыу.

Бешинчи дерс.

Дерсни темасы: Сёзню к̄урамы.

Дерсни мураты: Тамыр бла аффикследен алгъан билимлерин эсге салыу эмда бегитну.

Дерсни барыуу:

1. Диктантлада халатла бла ишлеу—15 мин

а) Класс бары этген халатла бла ишлеу—10 мин.

б) Энци халатланы тюзетну — 5 мин.

2. Джангы дерс: Тамыр бла аффикс. Плакатны тагъады.

ПЛАКАТДАГЪЫ ТЕКСТ.

Мени атам мал кютеди. Ол малчы болуб ишлегенли талай джыл болады. Мал кютюб, маллыкъгъа талай малны алгъанды.

Текстге соруула:

1. Мал, малчы, маллыкъ, малчылыкъ, маллыкъгъа деген сёзле къаллай сёзледиле? (Джууукъ).

2) Джууукъ сёзлени барысында бар кесеги къайсыды? (Мал).

3) Джууукъ сёзлени барысындагъы бар кесегине не дейдиле?

4) Қъалгъан кесеклерине не дейдиле? (Аффиксле). Алай бла сёзю тамыры бла аффиксинден окъугъанлары эсге салады.

3. 18-чи ишни классда этдириу. Тамыр бла аффикслени бир-биринден айырыб джазадыла.

4. 19-чу ишни юйге бериу.

Алтынчы дерс.

Дерсни темасы: Бир тамырлы сёзлени бегитиу.
Дерси мураты: Ал класслада алгъан билимлерин бегитиу

Дерсни барыуу:

1. Юй ишлени тинтиу.

2. Карточкала бла ишлеу. Юч къауум карточка бериледи. Биринчи вариант—Иги окъугъан сохталагъа, экинчи вариант—орта окъугъанлагъа, ючюнчю—къарыусуз окъугъанлагъа.

В-1. Лйтымлада точкаланы орнуна джууукъ сёзлени сала джазаргъа.

ПИОНЕР.

Пионер иги окъугъан сохтады. Ол .. борчун унутмайды. Қъалгъан сохтала ... юлгю аладыла. .. окъугъан сохтала кёбден кёб болуб барадыла. Аланы, кёб турмай. ... аллыкъдыла.

В-2. Точкаланы орнуна салынныкъ сёзле бери-
ледиле. (Пионерлик, пионерден, пионерча, пионерге).

В-3. Точкаланы орнуна керекли аффикслени сала
джазаргъа.

ПИОНЕР.

Пионер иги окъугъан сохтады. Ол пионер .. борчун
унутмайды. Къалгъан сохтала пионер .. юлгю алады-
ла. Пионер ... окъугъан сохтала кёбден кёб болуб ба-
радыла. Аланы, кёб турмай, пионер... аллыкъдыла.

Ишни этгенден сора джууукъ сёзлени айтадыла. Бу
соруулагъа джууаб этедиле:

Джууукъ сёзлени барысында бар кесегине не дей-
диле?

Бу сёзде тамыр къайсыды? (пионер).

Алай бла бир тамырлы сёзле деб къаллай сёзлеге
айтадыла?

3. 29-чу ишни классда этдириу.

4. 30-чу ишни юйге берну.

Джетинчи дерс.

Дерсни темасы: Аффикс.

Дерсни мураты: Форма бла сёз къураучу аф-
фикследен хапар бериу.

Дерсни барыуу:

1. Юй ишлени тинтиу.

2. Плакат бла ишлеу.

ПЛАКАТДАГЪЫ ТЕКСТ.

АФФИКСЛЕ.

Бичен	Бичен
Биченни	Биченчи
Биченнге	Биченлик
Биченни (къаладыла).	Биченчилик
Биченде	Биченли
Биченден	Биченча

Мени атам, биченчи болуб, кёб бичен ишледи.

3. Плакатда биринчи столбикдеги сёзлени окъутуу.

Соруула:

1) Биринчи столбикдегиле кьаллай соруулагъа джууаб этедиле? (Не? нени? неге? нени? неде? неден?).

2) Сёзню тамырына кьайсы аффиксле кьошулгъандыла? (-ни, -нге, -ни, -де, -ден). Ол аффиксле бичен деген сёзню магъанасын тюрлендиремидиле? (Огъай, болушлагъа саладыла, болушланы формаларын кьурайдыла).

4. Плакатда экинчи столбикдеги сёзлени окьутуу.

Соруула:

Бичен не соруугъа джууаб этеди? (Не?)

Биченчи десек а? (Ким?).

Сёзню магъанасы тюрлендими? (Тюрленди, бичен—биченчи—адам).

Аны магъанасын тюрлендирген не болду? (-чи аффикс).

Аффикс—чи кьаллай сёз кьурады? (Джангы сёз). Бу юлгю бла экинчи столбикдеги сёзлени аффикслерин да айырадыла.

Алай бла аффиксле ненча кьауумгъа юлешинедиле? (Эки).

Биринчи столбикдеги аффиксле кьаллай аффикседиле? (Форма кьураучуладыла).

Экинчи кьауум а? (Сёз кьураучуладыла, -ки, -лик, -ли, -ча аффиксле жангы сёзле кьурайдыла.)

5. 32-чи ишни классда этдирну.

6. 33-чю ишни юйге берну.

Сегизинчи дерс.

Дерсни темасы: Аффиксле.

Дерсни мураты: Аффикслени бегитну, бир тамырлы сёзле бла хапарчыкъ кьураб джазыу.

Дерсни барыуу:

1. Юй ишлени тинтиу.

2. Б. тамырлы сёзлени дооскада джазыу.

Къой. къойчу, къойчулукъ, къойчулукъда, къойда, къойча, къойчу.

Бир тамырлы сёзлени окъуйдула, аффикслерин айырадыла. Сорууланы кючю бла хапарчыкъ къурайдыла.

С о р у у л а :

Кимни къарнашы ишлейди къой фермада?

Ол кимди? Къарнашынг къойчулукъ этгенли, непча джыл болады? Аны бла бирге къойчулукъда ким ишлейди?

Къарнашынг, къойда ишлеб, саугъа алгъанмыды?

Къойча хайыры болгъан хазна мал боламыды?

Къурагъан хапарчыгъыбызгъа къаллай баш салыргъа боллукъду? (Къой фермада). Хапарчыкъны башын доскада джазадыла, джангы тизгинден соруулагъа джууабла къурайдыла. Джазылгъан хапарчыкъны окъуйдула, бир тамырлы сёзде тамыр бла аффикслени белгилейдиле.

3. 35-чи ишни классда этну.

4. 34-чю ишни юйге берну.

Тогъузунчу дерс.

Дерсни темасы: Изложение. «Эки нёгер».

Дерсни мураты: Берилген план бла изложение джаздыруу.

Дерсни барыуу:

1. Дерсни муратын салыу.

2. Керти нёгерни юсюнден устазны ушагъы.

3. «Эки нёгер» деген хапарны окъуу (устаз окъуйду). Диктантланы джыйымдыгъы, 223 бет.

4. Окъулгъанни соруула бла айыруу.

5. Экичи кере окъуу.

6. Доскада джазылыб тургъан планны устаз ачады, план бла окъулгъан хапарны маджал сохта хапарын айтады.

7. Хапарны изложениесин джазыу.

8. Тетрадларын джыйыу.

Онунчу дерс.

Дерсни темасы: Аффикслени кючю бла джангы сёзле къурау.

Дерсни мураты: Джангы сёзле къурау. Хапарчыкъ къураб джазыу.

Дерсни барыуу:

1. Изложешеледе халатла бла ишлеу — 15 мин.

2. Оюн «Ким кёб сёз къураса да». Доскада сёзлени тамырлары джазылыб, газет бла джабылыб турады.

мал чал кзой сабан

(Тёрт сохта доскагъа чыгъадыла, тюрлю-тюрлю аффикслени болушлугъу бла джангы сёзле къурайдыла. Ким кёб сёз къураса, ол хорлайды).

3. 37-38 ишлени этиу.

4. *Чал, чалкъы, чаллыкъ, чалыу, чалкъычылыкъ, чалкъычы* деген сёзлери болгъан хапарчыкъ къураб джазыу.

5. 41-чи ишни юйге берну.

Онбиринчи дерс.

Дерсни темасы: Магъанасы джууукъ болгъан сёзле.

Дерсни мураты: Магъанасы джууукъ сёзле бла шагърей этну, айтымла къураб джазыу.

Дерсни барыуу:

1. Юй ишлени титиу.

2. *-лыкъ, -лукъ, -лик, -люк* аффиксле бла джангы сёзле къурау, ол сёзле бла айтымла къураб джазыу.

3. Джангы дерс: Магъанасы джууукъ сёзле.

Сынаргъа берилген текст.

Солтан къарыулу, джигит джашды. Солтан кючлю, батыр джашды. Ол уялчакъ адамды. Аны тенги тартыпчакъ адамды.

Къарыулу-кючлю, джигит—батыр—таукел, уялчакъ —тартыпчакъ.

Текстни окъуйдула, магъанасы джууукъ сёзлени айырадыла.

4. Бегитиу иш:

Чырайлы-келбетли, къызбай-къоркъакъ, тири-джи-ер, адебли-намыслы, хыликке-самаркъау деген, магъанасы джууукъ сёзле бла айтымла къуратыб джаздырыу.

5. 44-чю ишни классда этиу.

6. 45-чи ишни юйге берю.

Онекинчи дерс.

Дерсни темасы: Магъанасы къаршчы сёзле.

Дерсни мураты: Магъанасы къаршчы сёзле бла шагърей этиу, айтымла къураб джазыу.

Дерсни барыуу:

1. Юй ишлени тинтиу.

2. Берилген сёзлеге магъанасы джууукъ болгъан сёзле джаздырыу. Чомарт—..., басымлы—..., кюлюрге —..., ояргъа—..., ашыгъыш—..., дженгил ..., факъыр... Айтымла къурайдыла. Таб къуралгъан айтымланы джазадыла.

3. Магъанасы къаршчы болгъан сёзле.

ТЕКСТ.

Магъанасы къаршчы болгъан сёзле айтдырыу -

Аман..., дженгил ..., акъыллы..., къоркъакъ...,

Къоркъакъ минг ёлюр, батыр бир ёлюр.

4. Точкаланы орунларына керекли сёзлени сала джазыу. Шекер татлыды, турма уа ...Окъууну тамыры ачыды, кёгетн уа ... Осал шохлукъ ... джаулукудан игиди.

5. Магъанасы къаршчы болгъан сёзле бла айтымла къуратыб джаздырыу.

Ингичке-языкъ, узун-къысха, мийик-алаша, ацур-дженгил, къынгыр-тюз, керти-ётюрюк.

6. Юйге 43-чю ишни берю.

Онючюнчю дерс.

Дерсни темасы: Къош сёзле.

Дерсни мураты: Сёзню къурамын къайтарыу. къош сёзден хапар берю.

Дерсни барыуу:

1. Юй ишлени тинтиу.
2. Тамыр бла аффикслени эсге салыу.
3. Къош сёзле бла шагърей этиу.

Сынаргъа берилген текст.

«Бизни класс». Айырылыб басмаланган сёзлени доскагъа джазыу. Сёзле: *къаракъаш, къарачач, къызылуурт, кёккёз, ташкёмюр...*

Соруула:

Бу сёзле ненчашар тамырдан къуралгъандыла?
Эки тамырдан къуралган сёзлеге къаллай сёзле дейдиле?

4. Бегитиу иш. 47-чи ишни этдириу.
5. 49-чу ишни юйге бериу.

Онтёртюнчю дерс.

Дерсни темасы: Сочинение. «Къач келди».

Дерсни мураты: Суратны болушлугъу бла сочинение джазаргъа юретиу.

Дерсде окъуу керекле: Левитаны «Алтын къач» деген сураты.

Дерсни барыуу:

1. Къачны юсюнден билген назмуларын айтдырыу. (Биджиланы А. дагъыда башха поэтлини джазгъандан.)

2. Къач кёзюуде кеслери сынагъанны юсюнден халпар айтдырыу.

3. «Алтын къач» деген суратны окъуу.

Соруула:

Суратда джылны къайсы кёзююу джазылгъанды?

Суратда нелени кёребиз? Ала нени билдиредиле?

Сууну юсюнден не айтыргъа боллукъду?

Сууну джагъаларын къалай суратлайды?

Чегетни не болумда кёргюзеди? Сабан тюзледе не кёребиз?

Автор кесини къаллай сезимин билдиреди?

Соруулану кючю бла суратны окъуйдула, планны устазны болушлугъу бла саладыла.

План.

- 1) «Алтын къач» деген суратны ким джазгъанды?
Ол кимди?
 - 2) Суратны хапарлау: а) Къач келди.
б) Суу. Сууну джагъалары.
в) Алтын бла джасалгъан чегетле, тюзле.
 - 3) Суратда джазылгъан бизни неге чакъырады?
- План бла бир-эки сохта суратны окъуйдула. Класда джазыб башлайдыла, аягъын юйде бошайдыла.

Онбешинчи дерс.

Дерсни темасы: Атны магъанасы.

Дерсни мураты: Атны грамматика ышанларын къайтарыу.

Дерсни барыуу:

1. Юйде джазылгъан сочиненилени бир-эки сохтагъа окъутуу, тетрадларын джыйыу.

2. Текстде сорууланы болушлугъу бла атланы таба билиу. Доскада неда плакатда джазылгъан текст:

Пионерле дарман хансла джыяргъа къуралдыла. Хасан бла Хусей хызенлерин да, бычакъларын да алдыла. Ала дарман хансланы чегетни къыйырында талада джыя эдиле. Пионерлеге уучу тюбеген эди. Уучу итлери, къоянчыкъны сюрюб, туурадан ташайдыла.

(Текстни окъуйдула, затны кѣргюзген, ким? не? деген соруулагъа джууаб этген сѣзлени табадыла, ат деб тилни къайсы кесегине айтылгъанын эслерине тюшюредиле).

Соруула:

Ат деб неге айтадыла? Ат къайсы соруулагъа джууаб этеди? *Ким?* деген соруугъа джууаб этген *атланы* айт. Не? деген соруугъа джууаб этген *атла* бармыдыла? Айт аланы. *Энци атла* бармыдыла? Ала къайсы хариф бла джазылгъандыла?

3. 50-чи ишни класда этдирюу.

4. Суратха къараб, айтымла джаздырыу, *атланы* тюблерин сызыу.

5. 51-чи ишни юйге берюу.

Оналтынчы дерс

Дерсни темасы: Тюз эмда иелик атла.

Дерсни мураты: Тюз эмда иелик атладан хапар беруу.

Дерсни барыуу:

1. Юй ишлени тинтиу.

2. Тюз эмда иелик атла. Сынаргъа берилген текст.

Къарнаш—къарнашым, къарнашынъ, къарнашы, къарнашыбыз, къарнашыгъыз, къарнашлары.

Мени атам да, анам да, къарнашым да, эгечим да совхозда ишлейдиле. Сени атанг, ананг, къарнашынг, эгечинг къайда ишлейдиле? Аны атасы, анасы, къарнашы, эгечи къой фермада ишлейдиле.

Текстни окъуйдула, *ким? кимим? киминг? кими?* деген соруулагъа джууаб этген атланы айырадыла.

Ким? Ата, ана, къарнаш, эгеч.

Кимим? Атам, анам, къарнашым, эгечим.

Киминг? Атанг

Кими? Атасы

Былай бла тюз эмда иелик атла деб къаллай атлагъа айтылгъанын айырадыла.

3. Тюз атладан иелик атла къурау.

Къонакъ —

Бычакъ —

Чалкъы —

Сенек —

Къой —

4. 54-чю ишни юйге беруу.

Онджетинчи дерс.

Дерсни темасы: Атны болушлары.

Дерсни мураты: Болушладан хапар беруу.

Дерсни барыуу:

1. Юй ишлени тинтиу.

2. Берилген сезлени къоша, хапарчыкъ къураб джазыу.

Къошуллукукъ сёзле: *Мил, малым, малынг, малы. Мал* уллу хайыр береди. *Малым* джайлыкъда

отлайды. Иги к̄арасанг, *малынг* семиз боллук̄ду:
Аны *малы* да семирликди.

3. Болушладан хапар беру.

ТѢКСТ

Пионер иги ок̄уйду.	Китаб билим береди.
Пионерни ок̄ууу игиди.	Китабны тышы ариуду.
Пионерге сауг̄а бердиле.	Китабха тыш салдым.
Пионерни махтадыла.	Мен китабны ок̄уйма.
Пионерде китабла бардыла.	Китабда сейир хапар барды.
Пионерден сабийле юлгю аладыла.	Китабдан мен кеб билим алама.

Биринчи айтымланы ок̄уйдула, *пионер* бла *китаб* деген с̄зле к̄аллай соруулаг̄а джууаб этгенлерин айтадыла, айтымда башчыла болуб келгенлерин айырадыла.

У с т а з:

— *Атны ким? не?* соруулаг̄а джууаб этген формасына **баш болуш** дейдиле. Баш болуш айтымда к̄бюсюне башчы болуб келеди.

Экинчи к̄ауум айтымлаг̄а соруула:

Пионерни деген с̄з не сорууг̄а джууаб этеди? (Кимни?). Айтымда к̄айсы с̄з бла байланыб келеди? (Ок̄ууу).

Ок̄ууу тилни к̄айсы кесегиди? (Атды).

Тюз неда иелик атмыды? (Иелик).

Китабны деген с̄з а не сорууг̄а джууаб этеди? (Не?).

Айтымда к̄айсы с̄з бла байланыб келеди? (Тышы).

Тышы тилни к̄айсы кесегиди? (Иелик атды).

У с т а з:

— Атны айтымда кимни? нени? деген соруулаг̄а джууаб этиб, ат бла байланыб келген формасына иелик болуш дейдиле. Бу халда ючюнчю к̄ауум айтымны айырадыла, бу оюмг̄а келедиле:

Атны кимге? неге? деген соруулаг̄а джууаб этген формасына бернучю болуш дейдиле.

Тертюнчю к̄ауум айтымг̄а соруула:

Пионерни, китабны деген с̄зле айтымда к̄аллай

соруулагъа джууаб этедиле? (Кимни? нени?) Ол соруулагъа къайсы болуш джууаб эте эди? (Иелик). Иелик болуш не бла келе эди? (Ат бла). Бу къауум айтымда пионерни, китабны деген сёзле къайсы сёзле бла байланыб келедиле? (Махтадыла, окъуйма). Ала тилни къайсы кесегидиле? (Этим).

Устаз:

— Атны кимши? нени? деген соруулагъа джууаб этиб, этим бла келген формасына тамамлаучу болуш дейдиле. Бешинчи, алтынчы къауум айтымны да айырадыла, бу оюмгъа келедиле: Атны кимде? неде? деген соруулагъа джууаб этген формасына орунлаучу болуш дейдиле. Кимден? неден? деген соруулагъа джууаб этген формасына башлаучу болуш дейдиле. Болушланы атларын, сорууларын джазадыла:

Баш болуш, ким? не?

4. 55-чи ишни этдириу.

5. 56-чы ишни юйге бериу.

Онсегизинчи дерс.

Дерсни темасы: Сынау диктант.

Текст: Солтанны бойнагъы. Диктантланы джыйымдыгъы, 151 бет.

Ючюнчю классда къуру тюз атланы джалгъаныуларын окъуйдула. Иелик атланы джалгъаныуларын тёртюнчю классда окъуб башлайдыла. Ол себебден 19,20 дерследе тюз атланы джалгъаныуларындан хапар биринчи кере аладыла.

Онтогъузунчу дерс.

Дерсни темасы: Атны джалгъаныуу.

Дерсни мураты: Джалгъаныудан хапар бериу.

Дерсни барыуу:

1. Диктантланы халатлары бла ишлеу—15 мин.

2. Джалгъаныудан хапар бериу.

Таблица.

Баш болуш ким? къонакъ—къойчу—биченчи—ёгюзчю
Иел. б. кимни? къонакъны—къойчуну—биченчини—
ёгюзчюню.

Бер. б. кимге? кѳонакѳгѳа—кѳойчугѳа—биченчиге—
ѳгюзчюге

Баш б. не? мал—кѳой—бичен—ѳгюз.

Соруула:

Атланы болушлада не этдик? (Тюрлендирдик).

Дерсибизни темасы не эди? (Атны джалгъаныуу).

Джалгъаныуу деб неге айтадыла? (Атны болушлада тюрленгенине джалгъаныуу дейдиле).

Таблицаны кючю бла талай атны болушлагѳа саладыла.

Андан сора устаз текст береди. Текстде атланы табадыла, кѳайсы болушда болгъанларыи айтадыла.

3. 59-чу ишни этдириу.

4. 60-чы ишни юйге беруу.

Джыйырманчы дерсе атны джалгъаныууну юсюнден бегитиу ишле бардырыладыла. Атны джалгъаныуун бегитир ючюн, быллай творчествулу иш бардыргѳа боллукѳду. Устаз доскада бу сѳзлени джазады: *Чалкѳы, чалкѳыны, чалкѳыгѳа, чалкѳыны, чалкѳыда, чалкѳыдан.* Бу сѳзлени кѳошуб хапарчыкѳ кѳураб джазаргѳа.

ЧАЛКѳЫ.

Чалкѳы темирден этиледи. Чалкѳыны ауузу джитиди. Чалкѳыгѳа билеу бла джаныу этедиле. Темирчи чалкѳыны олтуртду. Чалкѳыда кѳылау болса, чалыргѳа кѳыйын болады. Чалкѳыдан чагагѳа ауузлукѳ да этедиле.

Хар айтымда *чалкѳы* кѳайсы болушда болгъаныи айтадыла.

Джыйрыма биринчи дерсе тамамлаучу' бла иелик болушланы юсюнден бегитиу ишле бардырыладыла. Соруулары бир болгъаны себебли бу эки болушну сохтала бир-бири бла кѳатышдырадыла. Ол себеден быллай айтымла бериб, аланы башхалыкѳларыи айыргѳа керекди.

Азретни кѳарнашы Азретни ойнатады.

Китабда бу затны баджарыр ючюн 61-чи иш бериледи.

22-чи дерсде устаз берген план бла изложение джазадыла. 23-24 дерследе экинчи классда сыфатны юсюнден окъулгъаны къайтарадыла, айтымлада атлагъа тыйыншлы сыфатланы кюшуб джазадыла. Магъанасы джууукъ неда къаршчы болгъан сыфатла бла ишлейдиле.

Джыйырма бешинчи дерс.

Дерсни темасы: Алмашны магъанасы.

Дерсни мураты: Алмашладан хапар бериу.

Дерсни барыуу:

1. Юй ишлени тинтиу.
2. Аты юсюнден окъулгъанны эсге салыу.
3. Алмашдан хапар бериу.

Доскада бу текст джазылыб турады.

Ахмат школгъа барады. Ахмат пионерди. Ахматны кызыл галстугу барды. Иссаны да кызыл галстугу бойнунда кызарады.

Ахмат школгъа барады. Ол пионерди. Аны кызыл галстугу барды. Иссаны да аллай галстугу бойнунда кызарады. (Доскада джазылгъанны окъуйдула, биринчи абзац бла экинчи абзацны тенгледиредиле, башхалыклары айтадыла).

Соруула:

Бу эки абзацдан къайсыны таб кересиз? (Экинчини).

Экинчини нек джаратасыз? (Биринчиде *Ахмат* деген сёз юч кере айтылады, экинчиде уа бир кере. Экинчиде *кызыл* деген сёз бир кере, биринчиде уа эки кере айтылады. Бир сёз талай кере айтылса, селешген тилде табсыз болады).

Экинчи абзацны таб этген сёзле къайсыладыла? (*Ол, аны, аллай*).

Экинчи айтымда *ол* деген сёз къайсы сёзю алмашдырыб келеди? (*Ахмат*). *Аны* деген а? (*Ахматны*). Ол сёзле тилни къайсы кесегидиле? (*Ат*).

Аллай деген сёз къайсы сёзю алмашдырыб келеди? (*Кызыл*) Ол сёз тилни къайсы кесегиди? (*Сыфат*).

Устаз:

— Атны, сыфатны (санауну окъумагъандыла) алмашдырыб келген сёзлеге алмаш дейдиле. Алмаш, атны орнуна келсе, аны къуллугъун толтурады. Сыфатны орнуна келсе, сыфатны къуллугъун этеди. Аланы сорууларына джууаб береди.

4. 80-чи ишни классда этдируу.

5. 81-чи ишни кюйге беруу.

26-28 дерследе бетлеучю алмашладап хапар бериледи, аланы джалгъаныуларын окъуйдула.

Атланы, сыфатланы алмашла бла ауушдуруб, алмашланы да атла, сыфатла бла ауушдуруб, джазма эмда аууз тилде хайырлана билирге юренеди. Быллай иш берирге боллукъду: текстде атланы, сыфатланы алмашла бла ауушдура джазаргъа.

ТЕКСТ.

Солтан кюй фермада ишлейди. Солтан кюйчуду. Солтанны сюрююнде семиз кюйла кёбдюле. Семиз кюйла Хасанны сюрююнде да бардыла. Хасанны кюйлары джюню кюйладыла. Джюню кюйла совхозгъа кёб хайыр береди.

Салынныкъ алмашла: *ол, аны, аллай, аны, аллай.*

Бу текстде юч ат бла эки сыфатны алмашла бла ауушдуруб джазадыла.

29-чу дерседе, алмашла бла хайырлана, суратха къараб, сочинение джазадыла. Сурат: «Кюйчу» (кюйчу джамчысы бла кюйланы кюте турады).

30-31 дерследе этимни окъуйдула. Бу кёзюуде этимни юсюнден ал класслада окъулгъанны кяйтарадыла. Этимни джегилююн биринчи кере окъуйдула. Этимни юч заманы бла шагърей боладыла.

Этимни узайгъан, узакъ озгъап, бусагъат заманыны кюрау формасы (джаза турама), боллукъ заман да келир, келлик къауумлагъа юлешинмей окъулады. Этимни джегилюю бла биринчи кере шагърей боладыла. Ол дерсни былай бардырыргъа боллукъду.

Отуз экинчи дерс.

Дерсни темасы: Этимни джегилюю.

Дерсни мураты: Джегилюден хапар беруу.

Дерсни барыуу.

1. Юй ишлени тинтиу.
2. Бетлеучю алмашланы къайтарыу.
3. Этимни джегилиуонден хапар бериу.

Этимлени джегилиу таблицасы.

*Мен джазама, кюлема. Биз джазабыз, кюлебиз.
Сен джазаса, кюлесе. Сиз джазасыз, кюлесиз.
Ол джазады, кюледди. Ала джазадыла, кюледиле.*

Соруула:

Солдан онгнга окъусакъ, этимле неде тюрленедиле?
(санда).

Башындан энишге окъусакъ а? (Бетледе).

Дерсибизни темасы не эди? (Этимни джегилиую).

Энди этимни джегилиую деб неге айтадыла?

(Этимни бетледе, сенлада тюрленнгенине джегилиу дейдиле). Мен бардым, барама, барлыкъма.

Сен

Ол

Биз бардыкъ, барабыз, барлыкъбыз.

Сиз

Ала

(Къалгъан бетлеге этимлени кеслери саладыла).

5. Юйге 103-чю ишни бериу.

Отуз ючюнчю дерс.

Дерсни темасы: Бусагъат заман.

Дерсни мураты: Бусагъат замандан хапар бериу, аны джегилиуюне юретну.

Дерсде окъуу керекле: Бусагъат заманны джегилиу таблицасы.

Дерсни барыуу:

1. Юй ишлени тинтиу.
2. Этимни бусагъат заманындан хапар бериу.

ТЕКСТ

Биз джырлайбыз бирге,
Насыблы джашау бизде,
Ленинни багъалы атын
Тутабыз эсибизде.

Назмучукъну окъуйдула, этимлени табыб, тюблеринъ
сызадыла, ишни къчап этилгенин айтадыла, устаз бу
сорууланы салады:

— Дерсибизни темасы неди? (Бусагъат заман).

— Бусагъат заманны этими ишни къчап этилгенин
кѣргюзеди? (Ишни бола, этиле тургъанын).

Бусагъат заманны этимлерин айтадыла, айтымла
къурайдыла, неда магнитофон лентагъа джазылгъан
текстден бусагъат заманны этимлерин айырыб джаза-
дыла.

3. Бусагъат заманны этимлерини джегилиулерин
айырыу. Устаз таблицаны тагъады.

Бусагъат заманны джегилиую.

Бирлик сан.

*Мен окъуйма—джазама—билеме—джюрюйме.
Сен окъуйса—джазаса—билесе—джюрюйсе
Ол окъуйду—джазады—биледи—джюрюйдю.*

Кѣблук сан.

*Биз окъуйбуз—джазабыз—билебиз—джюрюйбюз.
Сиз окъуйсуз—джазасыз—билесиз—джюрюйсюз.
Ала окъуйдула—джазадыла—биледиле—джюрюйдюле.*

Соруула:

Бусагъат заманны этимлери къалай тюрленедиле?
Бирлик бла кѣблук санлада 1-чи, 2-чи, 3-чю бетле-
де къаллай бет аффиксле бардыла?

Ала тѣрт тюрлю нек боладыла?

4. 104—105 ишлени этну.

5. 106 ишни юйге берну.

Отуз тертюнчю дерс.

Дерсни темасы: Бусагъат заман.

Дерсни мураты: Бусагъат заманны этимлери-
ни джегилиулерин бегитиу. «Къыш» деген темагъа сочи-
нение джаздырыу.

Дерседе окъуу керекле: «Сабийлени кыш юнлары» деген сурат.

Дерсни барыуу:

1. Юй ишлени тинтиу.
2. 110-чу ишни Окъуу («Къозучукъ»). Этимлени табадыла, заманын, бетин, санын айтадыла.
3. «Кыш» деген темагъа сочинение джазыу.
 - а) Сурат бла ушакъ этиу.
 - б) Бу этимлени доскада джазыу: *учабыз, ойнайма, джылынама, турама, къууама, тутама, кюлеме* (берилген этимлени къоша, хапарчыкъ къураб джаздыла, бетлерин, санын ауушдуругъа боллукъдула).
4. 109-чу ишни юйге берну.

Отуз бешинчи дерс.

Дерсни темасы: Сынау диктант.

Дерсни мураты: Диктант джазыу, бусагат заманны этимлерин табыу.

Дерсни барыуу:

1. Юй ишлени тинтиу, тюз джазыудан алгъан билмлерин эсге салыу (ачыкъланы сёзню тамырында тюз джазылыуларын, къош сёзлени, зангырдауукъ бла сангырауланы тюз джазылыуларын).
2. Сынау диктант джаздырыу. Текст: «Къанатлыла» (Диктантланы джыйымдыгъы, 183 бет.)
3. Бусагат заманны этимлерини тюблерин сызыу.
4. Тетрадланы джыйыу.

Отуз алтынчы дерс.

Дерсни темасы: Озгъан заман.

Дерсни мураты: Халатла бла ишлеу, озгъан замандан хапар берну.

Дерседе окъуу керекле: Озгъан заманны таблицасы.

Дерсни барыуу.

1. Халатла бла ишлеу—15 минут.
2. Сёзлюклерине бу сёзлени джазыу: къараууз, акъсакъал, акътуякъ, къаракёз, къой-мой, эчки-мечки.
3. Озгъан замандан хапар берну.

ТЕКСТ

Большевикле джетдиле, тюзлюк этдиле, эски, чирик джашау да ёлдю.

Къызыл къуш къанатларын керегенди, аны ичине юч хтем къыз мингенди.

Биз чыкъгъан эдик тар Басхандан джер къарай, джюрюген эдик джалгъан дуняда кюн санай.

Текстни окъуйдула, этимленн табадыла, къаллай горуулагъа джууаб этгенлерин айтадыла (не этди? не этгенди? не этген эдик?), ишни къачан этилгенин айырадыла, озгъан заманны этимлери ишни кёб болмай, алгъаракъда, къачан эсе да, этилгенин айтадыла.

4. Бусагъат заманны этимлерин берилген текстде озгъан заманны этимлери бла ауушдуруб джазыу (112-чи ишни этю).

5. 113-чю ишни юйге берю.

Отуз джетинчи дерс

Дерсни темасы: Озгъан заман.

Дерсни мураты: Озгъан заманны джегилиуюн айырыу.

Дерсде окъуу керекле: Озгъан заманны джегилиуюн таблицасы.

Дерсни барыуу:

1. Юй ишлени тинтиу.

2. Сёзлюк диктант: Акъ туякълы, аякъ сакъаллы, къара къашлы, ала кёзлю, бедеу сыртлы.

3. Озгъан заманны этимлерини джегилиуюнден ханар бериу. Устаз озгъан заманны джегилиуюн таблицасын тагъады.

Озгъан заманны джегилиую.

Мен бардым—баргъанма—баргъан эдим.

Сен бардын—баргъанса—баргъан эдинг.

Ол барды—баргъанды—баргъан эди.

Мен билдим—билгенме—билген эдим.

Сен билдинг—билгенсе—билген эдинг.

Ол билди—билгенди—билген эди.
Мен орзум—орзғанма—орзған эдим.

Мен кёрдюм—кёргенме—кёрген эдим.

С о р у у л а :

Озған заманны этимлери къалай тюрленедиле?
(Бетде, санда).

Биричи, экинчи, ючюнчю бетледе къаллай бет аффиксле кьошуладыла? (Таблицагъа къараб, бет аффикслени айтадыла.)

4. 114-чи ишни классда этдириу.

5. 115-чи ишни юйге берю.

Отуз сегизинчи дерс.

Дерсни темасы: Боллукъ заман.

Дерсни мураты: Боллукъ заманны этимлеринден хапар берю.

Дерсде окъуу керекле: Магнитофон лентагъа джазылгъан текст (этимни бусагъат, озған заманларыны джегилиулери).

Дерсни барыуу:

1. Сёзлюк диктант: Баргъанма, табханма, атханма, чачханма, чабышханма, басханма, дженгнгеме, абынганма.

2. Магнитофон лентаны бургъан заманда, биринчи вариант—бусагъат, экинчи вариант—озгъан заманны джегилиулерин джазадыла, бет аффикслерин айтадыла.

3. Боллукъ замандан хапар берю.

ТЕКСТ.

Мен эртденбла эртде турлукъма, физзарядка этерикме, бетими, кьолуму джууарыкъма, кийинникме, эртден ашымы ашарыкъма, школгъа кетерикме.

Мен школда китиб окъурма, джазарма, задачаала этерме, юйге къайтырма.

(Текстни окъуйдула, боллукъ заманны этимлерин табадыла, ишни къачан этиллигин айтадыла, къаллай

соруулагъа джууаб этгенин айырадыла).

4. Къач, кет, солу, джюлю, терге, мин, юрен, кёрюн
этим тамырладан боллукъ заманны этимлерин къурай-
дыла, ала бла айтымла къураб джазадыла.

Юлгю: *Къач—къачарыкъма, къачарма.*

Мен *къачарыкъма*, сен а *къачарса*.

5. «Ана тил» kitabдан боллукъ заманны этимлери
болгъан бешишер айтым джазыб келирге юйде.

Отуз тогъузунчу дерс.

Дерсни темасы: Боллукъ заман.

Дерсни мураты: Боллукъ заманны джегили-
уюн окъутуу.

Дерсде окъуу керекле: Боллукъ заманны
джегилиуюню таблицасы.

Дерсни барыуу:

1. Юй ишлени тинтиу.

2. Сёзлюк диктант: *Минникме, кёрюннюкме,
салынныкъма, дженгерикме, билликме бёллюкме,
алаллыкъма.*

3. Боллукъ заманны джегилиуюнден хапар бериу.

Боллукъ заманны джегилиую.

Бирлик сан.

Мен *аллыкъма—бурлукъма—билликме—сюрлюкме.*

Сен — са — са — се — се.

Ол — ды — ду — ди — дю

Мен *санарма — тилерме — джазарма — кюлюрме*

Сен — са — се — са — се

Ол — — — —

Кёблук сан.

Биз *аллыкъбыз—бурлукъбуз—билликбиз—сюрлюкбюз*

Сиз — сыз — суз — сиз — сюз

Ала — дыла — дула — диле — дюле

Таблицаны окъуйдула, боллукъ заманны бет аф-
фикслерин айырадыла.

4. 118, 119 ишлени классда этну.

5. 121, 122 ишлени юйге бериу.

Къыркъынчы дерс.

Дерсни темасы: Этимни айтымда къуллугъу.
Дерсни мураты: Этимни айтымда хапарчы болуб келген кёсююн айырыу.

Дерсни барыуу:

1. Юй ишлени —тинтну.
2. Айтымны членлерин эсге салыу (башчы бла хапарчы).
3. Этимни айтымда къуллугъу.

ТЕКСТ.

Сени къойгъан осиятынг джол башчылыкъ этеди.
Хар бир иште муратынг джолубузну кереди.

Соруула:

Биринчи айтымда нени юсюнден айтылады? (Осиятны).

Башчы деб неге айтадыла?

Башчы не соруугъа джууаб этеди? (Ненг?)

Тилни къайсы кесегинден къуралгъанды? (Атдан).

Хапарчы уа нени кёргюзе эди? (Башчыны не этгенин).

Ол сёз къайсыды? (этеди).

Ол айтымда не болуб келеди? (Хапарчы) Тилни къайсы кесегинден къуралгъанды? (Этимден).

Алай бла этим айтымда къайсы член болуб келеди? (Хапарчы).

Бу халда экинчи айтымны да айырадыла.

4. 125, 128 ишлени классда этедиле.

5. 128 ишни юйде этедиле.

Къыркъ биринчи дерс.

Дерсни темасы: Изложение джазартгъа хазырлау.

Дерсни мураты: «Ленинни эмен тереги» деген хапарчыкъны окъуб, изложениеге план салыргъа юретиу.

Дерсни барыуу:

1. В. И. Ленинни юсюнден ушакъ.
2. Хапарны окъуу.

Ленинни эмен тереги.
(Изложениелени джыйымдыгы, 226 бет)

3. Окъулгъанны юсюнден ушакъ.

С о р у у л а :

Разлив кёл къайдады? Ленин кёлню джагъасына нек келгенди?

Соруула бла окъулгъан хапарчыкъны айырыб бошагъандан сора, устаз биринчи абзацны окъуйду, окъулгъанига баш саладыла, Алай бла кългъан кесклерин да окъуб, башла саладыла. Изложениени планы былай болургъа боллукъду:

ПЛАН

Ленин Разливде нек тургъанды?

Николай Александрович джашларына нек урушханды?

Терекни орнатыргъа Ленин алагъа къалай болушханды?

Ол къллай терек болгъанды?

Доскада джазыллыкъ сёзле: памятник, кёл, Разлив, Ленинград.

Хапарны экинчи кват башдан аякъ окъуу. План бла бир сохтагъа хапарын айтдыруу. Классда изложениени планын джазадыла, замаи кълса, джазыб башлайдыла, аягъын юйде бошаб келедиле.

Къыркъ экинчи дерс.

Дерсни темасы: Санауну магъанасы.

Дерсни мураты: Санаудан хапар беруу.

Дерсни барыуу:

1. Юй ишлени тинтиу.
2. Санауну магъанасындан хапар беруу.

Сынаргъа берилген текст.

Зуриятха онбиринчи январда он джыл толады. Ол ючюнчю классда окъуйду. Зурнят класс сётда эки-

джюз сексенни тартды. Андан джюз джыйырманьызына атханында, джюз алтмыш кьалды.

Соруула:

Зуриятха пенча джыл толады?
Ол пенчанчы классда окьуйду?
Класс счётлада ненчаны тартды?
Джюз джыйырманьы атханынында, ненча кьалды?
Онеки не соруугьа джууаб этеди? Кьайсы сёз бла байланыб келеди? *Джыл* тилни кьайсы кесегиди? Нени кёргюзеди?

Ючюнчю не соруугьа джууаб этеди? *Ючюнчю* деген сёз айтымда кьайсы сёз бла байланыб келеди? Нени кёргюзеди?

Экиджюз сексенни деген сёзле не соруугьа джууаб этедиле? Ат бламы келедиле? (Огьай). Нени кёргюзедиле? (Кьуру санны).

Алай бла, санау деб тилни кьайсы кесегине айтадыла? (Затны санын, тизгинде орнун, кьуру санны кёргюзген сёзлеге *санау* дейдиле. Санау пенча? ненчанчы? деген соруулагьа джууаб этеди).

3. 132 иштеги соруулагьа джууаб джазадыла.

4. 133-чю ишни юйге береди.

Кьыркь ючюнчю дере.

Дерсни темасы: Санчы санаула.

Дерсни мураты: Санчы санауладан хапар беруу.

Дерсни барьу:

1. Юй ишлени тинтиу.
2. Санчы санауладан хапар беруу.
«Сейирлик санла» (134-чю иш) деген хапарчыкьны окьуу. Ненча? деген соруугьа джууаб этген санаулары доскада джазыу. Ненча? деген соруугьа джууаб этген санаугьа санчы санау дейдиле деген оюмгьа келтириу.
3. Санчы санауу болгьан айтымла кьуратыу, маджал кьуралгьан айтымланы тетрадлагьа джаздырыу.
4. Берилген сёз тутушладан хапарчыкь кьурау.
Эки джашчыкь. Юч кьызчыкь. Тёрт джашчыкь бла алты кьызчыкь. Алты джашчыкь бла тогьуз кьызчыкь.

С о р у у л а :

Эки джашчыкъ бла юч кызычыкъ къайры барадыла?
Алагъа джолда ненча джашчыкъ бла ненча кызычыкъ кшошудула?

Энди ала ненча кызычыкъ бла ненча джашчыкъ болдула?

Соруулагъа джууабла джазадыла.

5. Юйге санчы санауу болгъан тёртюшер айтым джазыб келирге бериледи.

Къыркъ тертюню дерс.

Дерсни темасы: Тизгинчи санаула.

Дерсни мураты: Тизгинчи санауладан хапар бериу.

Дерсде окъуу керекле: Магнитофон лента (лентагъа санчы санауу болгъан текст джазылады).

Дерсни барыуу:

1. Юй ишлени тинтиу.

2. Лента бурулгъан кёзюуде санчы санаулары айырыб джазадыла. Санчы санауу деб неге айтылгъанын айтадыла.

3. Тизгинчи санауладан хапар бериу.

130-чу иштеги айтымлары окъуйдула, ненчанчы? деген соруугъа джууаб этген сёзлени айтадыла. Доскада бу айтымла джазыладыла:

Ючюнчю класс экинчи сменада окъуйду. Фатима бла Нина экинчи тизгинде тёртюню партыда олтурдыла.

С о р у у л а :

Ненчанчы? деген соруугъа джууаб этген сёзле къайсыладыла? Ала айтымда къайсы сёзле бла байланыб келедиле? Нени кёргюзедиле?

Алай бла тизгинчи санаула деб ненчанчы? деген соруугъа джууаб этиб, затны тизгинде орнуу кёргюзген санаулагъа тизгинчи санау дейдиле деген оюмгъа келедиле.

4. Санчы санауладан тизгинчиле этиб джазыу.

5. 140-чы ишни юйге бериу.

Къыркъ бешинчи дерс.

Дерсни темасы: Санаулары джалгъаныулары.
Дерсни мураты: Санаулары джалгъаныуларыдан хапар бериу.

Дерсде окъуу керекле: Санаулары джалгъаныу таблицасы.

Дерсни барыуу:

1. Юй ишлени тинтиу.
2. Санаулары джалгъаныуларыдан хапар бериу.
Санчы санаулары джалгъаныулары айыртыр ючюн, быллай текстле берирге боллукъду:

Эки джашчыкъ школгъа барадыла. Эки джашчыкъны боюнларында галстуклары кызырадыла. Эки джашчыкъгъа иги окъугъанлары ючюн саугъа бердиле. Эки джашчыкъны бек махтадыла. Эки джашчыкъда сейир китабла бардыла. Эки джашчыкъдан къалгъан сохтала юлгю аладыла.

Онбир, онеки къош санауладыла. Онбирге онкини къошсанг, джыйырма юч болады. Исса онбирни башха, онекини бирге джазгъанында, бир халат этген эди.

Соруула:

Эки деген санау айтымлада не бла келеди? (Ат бла).
Биринчи—алтынчы айтымлада джашчыкъ деген ат къалай тюрленеди? (Болушлада).

Эки деген санчы санау тюрленемиди? (Огъай).
(Экинчи абзацны окъуйдула).

Экинчи абзацдагъы санчы санаула ат бламы келедиле? (огъай).

Болушлада тюрленемидиле? (Тюрленемидиле) Алай бла бу оюмгъа келедиле:

Санчы санаула, ат бла бирге келселе, болушлада джалгъанмайдыла.

Бу тизгинчи санауну джалгъаныуун айырадыла.

3. 136 ишни классда этдириу.

4. 143 ишни юйге бериу.

Къыркъ алтынчы дерс.

Дерсни темасы: Санауланы тюз джазылыулары.
Дерсни мураты: Бош, къош, къурау санауладан хапар берну, аланы тюз джазылыуларына юретиу.
Дерсде окъуу керекле: Бош, къош, къурау санауланы таблицасы.

Дерсни барыу:

1. Юй ишлени тинтну.
2. Сёзню къурамын эсге салыу (тамыр бла аффикс).
3. Санауну тюз джазылыууна юретиу.
Бош, къош, къурау санаула.
 - а) Бир эки, он, джыйырма, отуз, къыркъ, элли джюз, минг, тёртюнчю пионер.
 - б) Онбир, опеки онтогуз, экиджюз тогузджюз, онючюнчю парта.
 - в) Джыйырма беш, отуз алты, минг тогузджюз джетмиш алты, къыркъ алтынчы сохта.

Соруула:

Биринчи къауум санауда сёзлени тамырлары къайсыладыла? Ол къауум санау ненчашар тамырдан къуралгъанды? Экинчи къауум санау ненчашар тамырдан къуралгъанды? Ала къалай джазылгъандыла? (Экишер тамырдан къуралгъандыла, бир сёз болуб джазылгъандыла).

Ючюнчю къауум санау ненчашар сёзден къуралгъандыла? (Эки, талай сёзден).

Ала къалай джазылгъандыла? (Башха-башха).

Былай бла устаз бош, къош санауланы бирге, къурау санауланы башха джазылгъанын айырады.

4. Эсгертиу диктант. 147, 148, 149 ишледен айтымла алынадыла диктантха.

5. 150-чи ишни юйге берну.

Къыркъ джетинчи дерс.

Дерсни темасы: Сынау диктант.

Дерсни мураты: Тюз джазыудан алгъан билмлерин тинтну.

Дерсни барыуу:

1. Юй ишлени тинтиу.
2. Сынау диктант. Текст. Диктантланы джыйымдыгы, 200-чи бет. «Джигит пионер».
3. Юйге 152-чи ишни бериу.

Къыркъ сегизинчи дерс.

Дерсни темасы: Сёзлеуню магъанасы.
Дерсни мураты: Сёзлеуден хапар берну.

Дерсни барыуу:

1. Диктантланы халатлары бла ишлеу—15 мин.
2. Сёзлеуден хапар берну.
160-чы иштеги айтымланы окъуйдула, къачан? къайда? къалай? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени айтадыла.

Бюгюн пионерле джыйылыуну таб бардырдыла деген айтымда къачан? деген соруугъа джууаб этген сёз къайсыды? (Бюгюн). Къайсы сёз бла байланыб келеди? (Бюгюн бардырдыла). Нени кёргюзеди? (Ишни къачан этилгенин).

Къалай? деген соруугъа джууаб этген сёз къайсыды? (Таб). Айтымда къайсы сёз бла келеди? (*Бардырдыла* къалай? таб). Экинчи айтымда *былайда* бла *арлакъда* деген сёзле не соруугъа джууаб этедиле, къайсы сёз бла байланыб келедиле? (*Къурлукъдула* къалайда? *былайда*, *арлакъда*). Нени кергюзедиле? (Ишни къайда этилгенин).

Алай бла бу оюмгъа келедиле: Сёзлеу тилни кесегиди, ишни къачан, къайда, къалай этилгенин кёргюзеди.

3. 161-чи ишни этдириу.
4. 162-ишни юйге бериу.

Къыркъ тогузунчу дерс.

Дерсни темасы: Сёзлеу.
Дерсни мураты: Сёзлеуню магъанасын бегитиу.
Дерсде окъуу керекле: Тилни кесеклерини

таблицасы, магнитофон лентагъа джазылгъан текст
Текстде тилни кесеклеринден ат, сыфат, санау, алмаш,
этим, сёзлеу болургъа керекдиле).

Дерсни барыуу:

1. Юй ишлени тинтиу.

2. Магнитофон лента бурулгъан сёзюуде сохтала
алты къауумгъа юлешинедиле. Бир къаууму атланы,
бир къаууму сыфатланы, бир къаууму этимлени, бир
къаууму алмашланы, бир къаууму да сёзлеулени джа-
задыла.

3. 163-чю ишни этиу.

Бу иште сыфатны сёзлеу болуб келген кёзююн
айырадыла.

Сейир иш сейир болду.

Соруула:

Сейир иш десек, *сейир* деген сёз къаллай соруугъа
джууаб этеди? тилни къайсы кесегиди? (Къаллай? *сы-*
фатды).

Сейир болду десек, *сейир* деген сёз не соруугъа
джауаб этеди? тилни къайсы кесегиди? (Къалай? *сёз-*
леудю).

4. 164-чю ишни этиу.

5. Юйге 165-чи ишни бериу.

Эллинчи дерс.

Дерсни темасы: Сёзлеулени тюз джазыу.

Дерсни мураты: Эсгертиу диктант джазыу.

Дерсни барыуу:

1. Юй ишлени тинтиу.

2. 169-чу ишни этиу.

Айырылыб басмаланган сёзлени бирге бла башха
джазылгъанларын былай айырадыла:

Бу сагъат бек багъалы сагъатды. Къургъанлайыма,
бусагъат джюрюб башларыкъды. (Биринчи айтымда
сагъат атды, не? деген соруугъа джууаб этеди, айтым-
да башчыды. Экинчи айтымда *бусагъат къачан?* деген
соруугъа джууаб этеди, *сёзлеудю*, бирге джазылады).

3. Эсгертиу диктант. 170, 171 ишле.

4. 172-чи ишни юйге бериу.

Элли биринчи дерс.

Дерсни темасы: Сёзлеу.

Дерсни мураты: Сёзлеулени тюз джазылыуларына диктант джазыу.

Дерсни барыуу:

1. Юй ишлени тинтиу.
2. Сыпау диктант джаздырыу.
Текст. 173-юч иш. «Айю».
3. Юйге 174-чю ишни берюу.

Элли экинчи дерс.

Дерсни темасы: Айтым.

Дерсни мураты: Ал класслада айтымны юсюнден окъугъанларын къайтарыу, айтымны членлеринден хапар берюу.

Дерсни барыуу:

1. Диктантны халатлары бла ишлеу—15 мин.
(Халатла бла къалай ишлерге кереклиси башында берилгенди).
2. Айтымны членлеринден хапар берюу.
 - а) Айтым деб неге айтадыла?
 - б) Айтылгъан интонациягъа кёре къаллай айтымла боладыла?

Сынаргъа берилген текст

Ариу ёсген бусакъ терекчик тамырларын терен ийгенди. Джауумдан тойгъан гокка хансчыкъ ариу киймин кийгенди.

Айтымланы окъуйдула, бу соруулагъа джууаб этдиле:

1). Биринчи айтымда ненча сёз барды? Биринчи сёз не соруугъа джууаб этеди? Къайсы сёз бла байланыб келеди? (Былай бла къалгъан сёзлени да айырадыла, бу оюмгъа келедиле. Сёз, айтымда къалай болса да бир соруугъа джууаб этиб, айтымны къайсы болса да бир сёзю бла байланыб келе эсе, анга айтымны члени дейдиле).

2). Ал класслада айтымны къайсы членлери бла шагърей болгъансыз? (Башчы бла хапарчы). Биринчи

айтымда башчы къайсыды? (Терекчик). Къалай билдинг? (Биринчи айтымда терекчикни юсюнден айтылады, не? деген соруугъа джууаб этеди). Хапарчы уа къайсыды? (ийгенди). Къалай билдинг? (Башчыны не этгенин кӛргюзеди), *не этеди?* деген соруугъа джууаб этеди). Былай бла башчы бла хапарчыны къайтардыла.

3. 176-чы ишни классда этдириу.

4. 177-чи ишни юйге берну.

Элли ююнчю дерс.

Дерсни темасы: Айтымны баш членлери.

Дерсни мураты: Ал класслада башчы бла хапарчыдан алгъан билимлерин кенгертиу.

Дерсде окъуу керекле: «Джаз» (сурат).

Дерсни барыуу:

1. Юй ишлени тинтиу.

2. Сӛзлюк диктант: Гокка, джанкъоз, кырдык, ханчыкъ, чыпчыкъ, къапчыкъ, къабчыкъ.

3. Жангы дерс: Башчы бла хапарчы.

Суратха къараб, джазны юсюнден хапарчыкъ къурау.

ДЖАЗ.

Сууукъ кыш кетди. Джылы джаз келди. Къанатлыла да джылы джерледен къайтдыла

Айтымны члени деб неге айтадыла?

Айтымны баш членлери деб къайсы членлерине айтадыла?

Биринчи айтымда башчы къайсыды? Къалай билдинг? Хапарчы уа къайсыды? Къалай билдинг?

Былай бла башчы бла хапарчыны эслерине тюшюредиле. Къуралгъан хапарда башчыны тюбюн бир сыз бла, хапарчыны—эки сыз бла сызадыла.

4. 179-чу ишни юйге берну.

Элли тӛртюнчю дерс.

Дерсни темасы: Сансыз членле.

Дерсни мураты: Толтуруучуладан хапар берну.

Дерсде окъуу керекле: Айтымны сансыз членлери. Толтуруучу (плакат).

Дерсни барыуу:

1. Юй ишлени тинтиу.
2. 181-чи ишни этиу. (Баш членле бла сансыз членлени эсге саладыла).
3. Толтуруучудан хапар берю.

ТОЛТУРУУЧУ.

Ахмат Муссагъа сѐлешди. 2. Ол атха минди. 3. Мусса Ахматны махтады. 4. Анам ийнекни сауду. 5. Иссада галстук кызырады. 6. Терекде кѐгетле кѐрюнедиле. 7. Пионерден октябратла кѐууанадыла. 8. Агъачдан кѐагъыт этиледи.

Айтымланы окѐуйдула, башчы бла хапарчыны хар айтымда табадыла, бу соруулагъа джууаб этедиле:

а) Башчы бла хапарчыдан кѐалгъан членле кѐаллай соруулагъа джууаб этедиле башында келген айтымлада?

(Кимге? неге? кимни? нени? кимде? неде? кимден? неден?).

б) Ала кѐайсы болушланы сорууларына джууаб этедиле? (Бериучю, тамамлаучу, орунлаучу, башлаучу).

Былай бла бу болушланы сорууларына джууаб этиб, хапарчыны айгѐакълаб келген сансыз членнге толтуруучу дейдиле деген оюмгъа келедиле.

4. 182-чи ишни этиу.

5. Башланган ишни юйде бошаб келирге.

Элли бешинчи дерс.

Дерсни темасы: Ачыкѐлаучула.

Дерсни мураты: Ачыкѐлаучуладан хапар берю

Дерсни барыуу:

1. Юй ишлени тинтиу.
2. Сѐзлюк диктант: танг, тангнга, дженг, дженгнге, тенг, тенгнге.
3. Ачыкѐлаучуладан хапар берю.

ТЕКСТ.

Джылы джаз джетди. Джарыкъ тапг атды. Қъанатлыла джарыкъ джырланы джырлайдыла.

Айтымланы окъуйдула, айтымны членлерин айырадыла, къаллай? неллай? деген соруулагъа джууаб этген сансыз членлени табадыла, ол соруулагъа джууаб этиб, айтымны атдан къуралгъан членни айгъакълаб келген сансыз членине ачыкълаучу дейдиле деген оюмгъа келедиле.

4. 183-чю ишни классда этиу.

5. 185-чи ишни юйге беруу.

Элли алтынчы дерс.

Дерсни темасы: Болумла.

Дерсни мураты: Болумланы къауумлагъа юлешмей, хапар беруу.

Дерсде окъуу керекле: Айтымны сансыз членлери. Болумла.

Дерсни барыуу:

1. Юй ишлени тинтиу.

2. Сёзлюк диктант: Бийчесын, Минги Тау, Муху Башы, Къумуш Башы, Хурла Кёл.

3. Болумладан хапар беруу (устаз таблицаны тагъады). Болумла.

Мени атам Бийчесында джыл сайын малланы кютеди.

Къарнашым заводха барады. Ол анда ишлейди. Бюгюн кюн джылы болду.

Айтымланы окъуйдула, къайда? къайры? къайдан? къачан? къалай? деген соруулагъа джууаб этген сансыз членлени табадыла, ол соруулагъа джууаб этиб, этимден къуралгъан членни айгъакълаб келген сансыз членлеге болумла дейдиле деген оюмгъа келедиле.

4. 187-чи ишни классда этиу.

5. 188-чи ишни юйге беруу.

Элли джетинчи дерс.

Дерсни темасы: Сочинение: «Қъанатлыла бизни шохларыбыздыла».

Дерсни мураты: Байламлы тилден алгъан билimlerин тинтиу.

Дерсде окъуу керекле: 87 бетдеги сурат.

Дерсни барыуу.

1. Джазны келгени бла къанатлыланы джылы джерледен къайтханларыны юсюнден ушакъ.

(87 бетдеги сурат бла).

2. «Къанатлыла бизни шохларыбыздыла» деген сурат бла ишлеу.

а) Суратда кимни кѳресиз?

б) Джашчыкъ не этиб турады? Къызчыкъ а?

в) Аладан сора нелени кѳресиз? Къарылгъачла къайдан къайтхандыла? Сабийле къанатлылагъа неле хазырлаб тургъандыла?

г) Къанатлылагъа бизни шохларыбыздыла деб, нек айтабыз?

Суратны сорууланы кючу бла окъуб бошагъандан сора, сочинениени планын устазны болушлугъу бла саладыла.

ПЛАН.

Джаз келди.

Къанатлыла джылы джерледен къайтдыла.

Пионерле бла октябрытла джазгъы къонакълагъа джылы саламлашадыла.

Къанатлыла бизни шохларыбыздыла.

Сочинение классда джазыб башлайдыла, юйде бошайдыла.

Элли сегизинчи дерс.

Дерсни темасы: Айтымны биртукъум членлери.

Дерсни мураты: Айтымны биртукъум членлеринден хапар берну.

Дерсде окъуу керекле: Айтымны биртукъум членлерини таблицасы.

Дерсни барыуу:

1. Айтымны членлерини къайтарыу. Айтымны баш членлерини айтыгъыз. Джайылмагъан, джайылгъан айтымла айтыгъыз.

(Сочинениеледен джайылгъан бла джайылмагъан айтымланы табыб окъуйдула).

2. Айтымны биртукъум членлерииден хапар берюу.
Устаз таблицаны тагъады.

АЙТЫМНЫ БИРТУКЪУМ ЧЛЕНЛЕРИ.

Хасан ючюнчю классда окъуйду. Исса ючюнчю классда окъуйду. Аубекир ючюнчю классда окъуйду.

Хасан, Исса, Аубекир ючюнчю классда окъуйдула. Ала джазадыла. Ала окъуйдула. Ала сурат саладыла. Ала джазадыла, окъуйдула, сурат саладыла.

Хасанны сары карандашлары бардыла. Хасанны къызыл карандашлары бардыла.

Хасанны сары, къызыл карандашлары бардыла.

Хасан, Исса, Аубекир ючюнчю классда окъуйдула. Ала джазадыла, окъуйдула, сурат саладыла. Хасанны сары, къызыл карандашлары бардыла.

Башындагъы текстни сюзген сагъатда биртукъум членлени тилде нек керскли болгъанларын айырадыла (Юч айтым бла берилген муратны бир айтымны кючю бла берирге боллугъун).

Тюбюндеги юч айтымны окъуйдула, бу соруулагъа джууаб этедиле:

Биринчи айтымда ненча башчы барды? Ала не соруугъа джууаб этедиле? Къайсы сёз бла байланыб келдидиле?

Бу халда экинчи, ючюнчю айтымла да сюзюлдиле. Устаз сохталаны бу оюмгъа келтиреди: Айтымда бир соруугъа джууаб этиб, бир сёз бла байланыб келген сёзлеге айтымны биртукъум членлери дейдиле

3. 194-чю ишни классда этиу.

4. 195-чи ишни юйге берюу.

Элли тогъузунчу дерс.

Дерсни темасы: Айтымны биртукъум членлери.

Дерсни мураты: Запятойну джюрютюлюуюу бла шагърей этиу.

Дерсни барыуу:

1. Юй ишлени тинтиу.

2. Запятойну джюрютюлюуюун айырыу.

ТЕКСТ.

«Мермер ташла джылтырайла, джаналла, ёзенлеге сейир келбет салалла».

Сууда да, джерде да, хауада да биз кьоркьуусуз джюрюйбюз (Устаз запятойну джюрюютюлюуюн айтады).

3. Эсгертну диктант. (196-чы иш).

4. 197-чи ишни юйге беруу.

Алтмышынчы дерс.

Дерсни темасы: Кьош айтым.

Дерсни мураты: Кьош айтымдан хапар беруу.

Дерсде окъуу керекле: Сурат, 20-чы иш.

Дерсни барыуу:

1. Юй ишлени тинтиу.

2. Сезлюк диктант: *Суу, суучукъла, сууукъ. сууукъчукъла, кзууукъ, джууукъ, уу, уууу, ууууу.*

3. Кьош айтымдан хапар беруу.

ТЕКСТ.

Къар эриди. Суучукъла шоркьулдадыла.

Къар эриди, суучукъла да шоркьуладыла.

Соруула:

Айтым деб неге айтадыла? Айтымны члени деб а?

Биринчи айтымда башчы кьайсыды? хапарчы уа?

Бу кьаллай айтымды? (хапарлаучу, джайылмагъан).

Ненча муратны танытады? (бир). Бу халда экинчи айтымны да айырадыла.

Былай бла бир муратны танытхан айтымгъа **бош айтым** дейдиле деген оюмгъа келедиле.

Ючюнчю айтым ненча муратны танытады? (Эки).

Къалай билдигиз? (Биринчи бла экинчи айтымла танытхан муратланы ючюнчю кеси береди).

Алай бла ючюнчю айтым ненча бош айтымдан кьуралады? (Эки бош айтымдан кьуралады, эки муратны танытады).

Дерсни темасы неди? (Кьош айтым).

Энди кьош айтым деб кьаллай айтымгъа айтадыла?

4. 199-чу ишни этиу.

5. Суратха къараб бош эмда кьош айтымла къураб джазыу.

6. 200-чю ишни юйге берю.

Алтмыш биринчи дерс.

Дерсни темасы: Кьош айтым.

Дерсни мураты: Кьош айтымны бегитиу.

Дерсде окъуу керекле: Сурат: «Фашист учуб кетди».

(А. А. Пластов.)

Дерсни барыуу:

1. Юй ишлени тинтиу.

2. Суратха къараб, кьош айтымла къураб джазыу.
(А. А. Пластов. «Фашист учуб кетди»)

Устазны болушлугъу бла сохтала, суратха къараб, кьош айтымла къурайдыла. Маджал къуралгъан айтымланы тетрадлагъа джазадыла.

3. Кьош айтымланы бош айтымлагъа юлешиб джазыу.

Ю лгю: Кюн тийди да, чыкъ кебди. — Кюн тийди. Чыкъ кебди.

202 иштеги айтымланы бош айтымлагъа юлешиб джазадыла.

4. 203-чю ишни юйде этедиле. Бош айтымладан кьош айтымла къураб джазадыла.

Алтмыш экинчи дерс.

Дерсни темасы: Кьош айтым.

Дерсни мураты: Кьош айтымда запятойну джюрютюлююн айырыу.

Дерсни барыуу:

1. Юй ишлени тиштиу.

2. Сёзлюк диктант: Барайыкъ, джюрюйюк, кюлейнк, берейик, тууайлайыкъ.

3. Эсгертиу диктант. Кьош айтымда запятойну салыныуу.

Текст. 204-чю иш.

4. 205-чи ишни юйге берю.

Алтмыш ючюнчю дерс.

Дерсни темасы: Къош айтым.

Дерсни мураты: Къош айтымны бегитиу, «Школ бачхада» деген темагъа хапарчыкъ джаздырыу.

Дерсде окъуу керекле: Сурат: «Школ бачхада», карточкала.

Дерсни барыуу:

1. Юй ишлени тинтну.

2. Карточкала бла ишлеу. (Карточкалада биртукъум членлери болгъан бош эмда къош айтымла берилдиле).

Керскли тыйгъыч белгилени салыб, устазгъа берилдле.

3. «Школ бачхада» деген сурат бла ишлеу.

Суратха къараб, биртукъум членлери бла бош эмда къош айтымлары болгъан хапарчыкъ къурайдыла.

ШКОЛ БАЧХАДА.

Хасан, Коля, Зина, Фатима школну бачхасында ишлейдиле.

Хасан бла Коля чунгурла къазадыла, Зина бла Фатима терекле орнатадыла

4. 206-чы ишни этну.

5. 207-чи ишни юйге берну.

Алтмыш тертюнчю дерс.

Дерсни темасы: Сынау диктант.

Дерсни мураты: Къош эмда биртукъум членлери болгъан бош айтымлада запятойну джюрютюлюуне диктант джазыу.

Дерсни барыуу:

1. Юй ишлени тинтну.

2. Сынау диктант джаздырыу. (Текст Диктантланы джыйымдыгъында, 211 бет. «Чегетде».)

3. Юйге иш: Къош айтымдан окъулгъанны къайтарыгъа.

Алтмыш бешинчи дерс.

Дерсни темасы: Айлануу.

Дерсни мураты: Айлануудан хапар берну.

Дерсде окъуу керекле: Айтымны членлери-
ни таблицасы.

Дерсни барыуу.

1. Диктантланы халатлары бла ишлеу.
 - а) Джазгъан болумларын айтыу («5»—, «4»—, «3»—, «2»—).
 - б) Классны кёбюсю этген халатла бла ишлеу.
 - в) Энци халатланы тюзетдириу.
2. Айланудан хапар берну.
Айтымны членлерини таблицасын тагъады, айтым-
ны члени деб неге айтылгъанын эсге тюшюреди.

ТЕКСТ.

Исса, къайдан келесе?
Сен къайдан келесе?

Соруула:

Биринчи айтымда ненча сёз барды? (Юч)
Аны ненча члени барды? Юч члени барды деб, ай-
тыргъа боллукъдула. Ол себебден сохталагъа айыр-
тыргъа керекди: айланыу айтымны члени тюлдю.

Биринчи сёз не соруугъа джууаб этеди? (Ким?)
Къайсы сёз бла байланыб келеди? (Айтымгъа член
болур ючюн, сёз къаллай болса да, бир соруугъа джу-
уаб этиб, къайсы болса да, бир сёз бла байланыб кел-
генни эсге тюшюредиле).

Исса деген сёз айтымны членлери бла байланыб кел-
лемиди? (Келмейди). Айтымгъа член боламыды?
(Огъай).

Нени кёргюзеди да? (Сёзню кимге айланыб айтыл-
гъашын).

Экинчи айтымда сёз кимге айланыб айтылгъаны
белгилимиди? (Огъай). Алай бла айланыу деб неге ай-
тадыла?

(Айтылгъан кимге айланыб айтылгъанын кёргюзген
сезге айланыу дейдиле деген оюмгъа келедиле).

3. 209-чу ишни этну.
4. Юйге 210-чу ишни берну.

Алтмыш алтынчы дерс.

Дерсни темасы: Айлануу.

Дерсни мураты: Айланууда тыйгыч белгилени джюрютюлююн айыруу.

Дерсни барыуу:

1. Юй ишлени тинтиу.
2. Айланууда тыйгыч белгиледен хапар бериу.

ТЕКСТ.

Партия, сенсе башы насыбны! Сенсе, партия, мыйыгы халкъны! Сизге айтама, джаш негерле! Тыгылагыз, пионерле!

Текстни окъуйдула, айланууларына табадыла, тыйгыч белгилени салынууларына эс беледиле, къалай салынганларын айтадыла.

3. Эгертиу диктант. Текст 212-чи иш.

4. Юйге 213-чю ишни бериу.

Алтмыш джетинчи дерс.

Дерсни темасы: Туура сёз.

Дерсни мураты: Туура сёзден хапар бериу.

Дерсде окъуу керекле: Туура сёзю авторну сёзюню аллында, ызындан келген кёзюулерини таблицасы.

Дерсни барыуу:

1. Юй ишлени тинтиу.
2. Сёзлюклерине бу сёзлени джаздыруу: Къызылууурт, махтанчакъ, глобус, космонавт, эки-юч, бутукъолу.
3. Туура сёзден хапар бериу.

ТУУРА СЕЗ.

«Джер джюзю чакълы бир акъылым барды», — деб махтанчакъ глобусха башын тенглеширгенди. Махтанчакъны айтханын Алан бек тюзсюнюб, былай дегенди: «Джер джюзюню ючден экиси сууду».

Соруула:

Башха адамны сёзлери къайсыдыла? (Махтанчакъны).

Авторну сёзлери уа?

Махтанчакъны сѣзлери бла Аланны сѣзлерин автор къалай бергенди? (Формасын да, магъанасын да тюрлендирмей).

Дерсибизни темасы неди? (Туура сѣз).

Туура сѣз деб неге айтадыла? (Башха адамны сѣзю автор, формасын да, магъанасын да тюрлендирмей, ауузундан чыкыгъанча берсе, аллай сѣзге туура сѣз дейдиле).

4. 217-чи ишни классда этдириу.

5. Юйге иш: «Ана тил» китабдан туура сѣзлери болгъан бешишер айтым джазартгъа.

Алтмыш тогъузунчу дерс.

Дерсни темасы: Туура сѣз.

Дерсни мураты Тура сѣзде джюрютюлген тыйгъыч белгиле бла шагърей этиу.

Дерсде окъуу керекле: Туура сѣзю болгъан айтымлада тыйгъыч белгилени салыныу схемалары.

Дерсни барыуу:

1. Юй ишлени тинтиу.

2. Туура сѣзден тыйгъыч белгиле бла шагърей этиу.

(Устаз схеманы тагъады).

Туура сѣзде тыйгъыч белгиле (схема).

«Тс»,—ас.

Ас: «Тс».

«Тс?»—ас.

Ас: «Тс?»

«Тс!»—ас.

Ас: «Тс!»

Тс—туура сѣз.

Ас—авторну сѣзю.

219-чу ишни окъуйдула, туура сѣз бла авторну сѣзлерин табадыла, схемагъа къарайдыла, къайсы кѣзюю болгъанын табадыла, схеманы болушлугъу бла керекли тыйгъыч белгилени сала джазадыла.

4. 221-чи ишни аууздан этиу.

5. 222-чи ишни юйге берю.

Алтмыш тогъузунчу дерс.

Дерсни темасы: Сынау диктаит.

Дерсни мураты Джылны ичинде алгъан билимлерин тинтиу.

Дерсни барыуу:

1. Айланууда туура сезде джюрютюлген тыйгыч белгилени эсге салуу.
2. Сынау диктант джаздыруу.

ТЕКСТ.

Къуш бла чибин. Диктантланы джыйымдыгы, 221 бет.

Джетмишинчи дерс.

Дерсни темасы: Къайтарыу.

Дерсни мураты: Окъулгъанны къайтарыу, суратха къараб сочинение джаздыруу. «Рахатлыкъ ючюн». (149 бет).

Дерсни барыуу:

1. Халатла бла ишлеу.
2. Окъулгъанны къайтарыу. Сурат: «Рахатлыкъ ючюн».

Устаз соруула салады. Сохтала соруулагъа джууаб береди, хапарчыкъ къурайдыла. Сочинениелени тетрадарына джазадыла. Джазылгъан хапарчыкъ пенча айтымдан къуралгъанын айтадыла. Хар айтымны грамматика айырыуун этедила.

Устазны болушлугъу бла быллай хапарчыкъ къураб джазаргъа боллукъду.

РАХАТЛЫКЪ ЮЧЮН.

Совет адамла коммунизм ишлейдиле. Коммунизмни къурау ючюн рахатлыкъ керекди. Джерни башында кеси къыйыны бла джашагъан адамла тынчлыкъ, рахатлыкъ ючюн кюрешедиле. Рахатлыкъны тамырлары терен джиберир муратда ишчиле, эллиле айлыкъ, джыллыкъ планлары артыгы бла толтурадыла. Биз, аланы сабийлери, къарнаш шохлукъда джашайбыз.

«Джашасын рахатлыкъ ючюн кюрешген совет халкъ!»—деб айтадыла джерни башында кеси къыйыны бла джашагъан адамла.

ГРАММАТИКА АЙЫРУУНУ СХЕМАСЫ:

1. Совет адамла коммунизм ишлейдиле деген ай-

тымда ненча сѣз барды? Бу айтымны ненча члени барды? Айтымны члени деб неге айтадыла? Баш членлери, сансыз членлери.

2. *Башчы, хапарчы, сансыз членле* тилни къайсы кесеклеринден къуралгъандыла?

3. Былай бла къуралгъан хапарчыкъдан эки-юч айтымны айырадыла.

Ючюнчю классда грамматика айырыну схемалары.

А. Фонетика айырыу.

1. Сѣзде ненча таууш бла ненча хариф барды?
2. Ачыкъ тауушла бла харифле.
3. Къаты ачыкъла бла джумушакъ ачыкъла.
4. Тунакыла (зангырдауукъла бла сангыраула).
5. Ненча бѣлом барды? Басым къайсы бѣлумге тюшеди?

Б. Морфология айырыу.

1. Сѣзню тамыры бла аффикси.
2. Къаллай аффиксди? (Сѣз къураучу бла сѣз тюрлендириучю).
3. Тилни къайсы кесегиди?
4. Грамматика ышанлары (сорууу, болушу, бети, саны, айтымда къуллугъу).

В. Синтаксис айырыу.

1. Бош айтыммыды, къош айтыммыды?
2. Соруучумуду, хапарлаучумуду, кѣлтюртюучюмюдю?
3. Джайылмагъан эмда джайылгъан айтыммыды?
4. Сѣз тутушлагъа бѣлюу.
5. Айтымны членлери (башчы, хапарчы, толтуруучу, ачыкълаучу, болумла.)

ДИДАКТИКА МАТЕРИАЛ.

Ал класслада тил ѳсдюрюу ишле хар дерсде боладыла. Дидактика материал карточкалагъа джазылыб, этиллик ишле кѳргюзюлюб бериледиле сохталагъа.

Карточкалада быллай материал берирге болукъду:

1. Берилген текстни айтымлагъа юлешиу.
2. Къатышыб берилген айтымладан байламлы текст къурау.
3. Берилген айтымладан хапар къурау.
4. Эркин диктантла.
5. Берилген соруулагъа джууаб джазыу.
6. Берилген план бла хапар къурау.
7. Кеслерин салгъан план бла изложение джазыу.
8. Узун хапарны къысхартыб джазыу.
9. Хапарны аллы бла аягъын джазыу.
10. Хапарны аягъы бла аллын джазыу.
11. Хапарда биринчи бетни ючюнчю бет бла ауушдуруб джазыу.
12. Берилген темалагъа кёре, сочинение джазыу.
13. Юлгю халда берилген сочинениеге кёре сочинение джазыу.

Бу темалагъа берилген текстлени юч вариантда берирге боллукъду. Биринчи вариантны иги окъугъан сохталагъа, экинчи вариантны орта окъугъанлагъа, ючюнчю вариантны къарыусуз окъугъанлагъа.

Юлгю халда берилген ишле.

1. *Берилген текстни айтымлагъа юлешиу.*

В—1.

ДЖАЙ КАНИКУЛЛАДА.

Элде джай бек игиди мен орундан эртде турама хант ашайма чегетге ойнаргъа кетеме аны тар джолчукъларында джюрюйме ариу хауаны солуйма арысам суу джагъада олтурама джашил кырдыкда джатама эриксем юйге кетеме бачхада ишлейме талай заманы солуйма андан сора суугъа джууунургъа барама сыртда мал кютеме гокка хансла гёбелеккеле джыяма хансланы да алыб юйге кетеме тангнга дери къаты джукълайма ой къалай ариуду джай элде.

В-2.

АТА ДЖУРТУБУЗ.

Биз Ата джуртубузну бек сюсбиз аны учу-кыйыры болмагъан таулары чегетлери суулары шахарлары эллери бла махтапбыз Ата джуртубузну къалайы да не узакъда болса да бизге багъалыды джууукъду совет халкъ ишни бек сюеди ол хар къайда да не тюрлю иште да уста урунады.

В—3.

ПИОНЕР БОЛУШДУ.

Володя шкодан келе тургъанлай темир джолну бузулгъанын кѳргенди алайы бла поезд ѳтерик эди аны джетиб келген тауушу чыкъды Володя галстугун тешди аны булгъаб башлады машинист галстукну булгъагъанын кѳрдю поездни тохтатды.

2. Къатышыб берилген айтымладан байламлы текст къурау.

ПИОНЕР КЪЫЗЧЫКЪНЫ ДЖИГИТЛИГИ.

элде, уста, къызчыкъ, пионер, хапар, болгъанды, берирге, керекли, билдиргенди, партизанлагъа, затланы, бир, киргендиле, кече, къыргъандыла, элге, партизанла, ала, немецлени.

Нинаны, кюч, партизанлагъа, бергенди, билдиргени, немецлени, этгендиле, бу, партизанла, келмезча, болушханды, Нина, алагъа, элге, медал' ючюн, Нинагъа, аны, берилгенди.

В—2.

ПАРТИЗАНАЛА.

кюн, бир, кютгенди, эчкини, Нина, пионер, чегетни, ол, киргенди, ичине, тюбегенди, бир, чегетде кишиге, Нинагъа, киши, бла, айтханды, арну, щекер, бергенди, ѳтмек, ол, къууаныб, ач, да, эди, ашагъанды, Нина, кишиге, ол, айтханды, ѳлтюргенни, немецле, анасын.

В-3.

КЪУТХАРДЫ.

къойланы, атды, Анзор, тышына, суудан, комсомолчу, баш, хаман, элтеди, къойланы, да, суу, энишге, Анзор-

ну, кьойланы. кыйын, сууну, хорлаб' кьутхарган, болду, чыгъарды, арт, Анзор, кьойну, суудан, кѣб, ол, арыган, кюрешиб, эди, чыкъды, кыйналыб, суудан, Анзор.

3. *Берилген айтымладан хапар кзурау.*

В—1.

КЪЫШ КЕЛДИ.

Суула бузладыла. Къар джауду. Сууукъ кыш келди. Къарылгъачла джылы джерлеге учуб кетдиле. Къалайгъа къарасанг да, сабийлени жарыкъ тауушлары эштиледи. Сабийле кышха кзууанадыла. Джашчыкъла, кызчыкъла конекланы да алыб, бузгъа барадыла. Ала сууукъдан кюркъмайдыла. Сабийле кышха кзууанадыла.

В—2.

ВЛАДИМИР ИЛЬИЧ ЛЕНИН.

Энди ол шахаргъа Ульяновск деб атагъандыла. Владимир Ильич Ленини керти тукъуму Ульянов болгъанды. Ол Волганы къатында Симбирск шахарда гуугъанды. Петроград энди Ленинград шахарды. 1917 джыл апрель айда Ленин Петроградха къайтханды. Революцияны аллында ол Швейцарияда джашагъанды. В. И. Ленин Къазан шахарда окъугъанды.

В—3.

ДЖАЗ.

Аны орнуна джылы джаз келди. Сууукъ кыш кетди. Барган суула шуулдаб акъдыла. Кюн кесини таякъларын джерге ийди, акъ къар дженгил огъуна эриди. Къанатлыла да ызларына къайтдыла. Сыртлада джашил кырдык ъсдю. Тереклени джашил чапракъла джасадыла. Сабийле джазгъа салам бердиле.

4. *Эркин диктантла.*

В—1.

Биринчи вариантха юч абзацдан кзуралган текст бериледи. Хар абзацны окъуйдула, ангылагъанларын джазадыла.

В—2.

Экиччи вариантха эки абзацдан къруралгъан текст бериледи. Окъуйдула, ангылагъанларын джазадыла.

В—3.

Ючюнчю вариантха бир абзацдан къруралгъан текст бериледи. Окъуйдула, ангылагъанларын джазадыла.

5. Берилген соруулагъа джууаб джазыу.

В—1.

«Ана тил» китабдан «Карачаевск шахар» деген хапарны окъуйдула (22 бет), бу соруулагъа джууаб этедиле:

1. Карачаевск шахар къалайда орналгъанды?
2. Ол шахар къайсы районну ара шахарыды?
4. Шахар къайсы джыл ишлениб башланганды?

В—2.

«Ана тил» китабдан «Бизни тауларыбыз» (23 бет) деген хапарны окъуйдула, бу соруулагъа джууаб табыб джазадыла.

1. Бизни тау сууларыбыз къаллайдыла?
2. Таулада къаллай терекле ёседиле?
3. Чегетлени не хайырлары барды?

В—3.

«Ана тил» китабдан «Юйюбюз» (31 бет) деген хапарны окъуйдула, бу соруулагъа джууаб табыб джазадыла:

1. Алибек къайсы этажда джашайды?
2. Алибекни тенглери кимледиле?
3. Алибекни балконундан не затла кёрюнедиле?

6. Берилген план бла хапар кърурау.

В—1.

МЕН ЮЙДЕ КЪАЛАЙ БОЛУШАМА.

1. Юйдегиз кимледен къруралады?
2. Ала не ишлейдиле?
3. Мен алагъа къалай болушама?

В—2.

МЕНИ СЮЙГЕН ТЕНГИМ.

1. Ол кимди?
2. Аны юс кийими бла халиси.
3. Мен аны не ючюн сюеме?

В—3.

МЕН ҚИМ БОЛЛУҚЪМА?

1. Мен ким болургъа сюеме?
2. Ол ишге мен нек тырмашыргъа сюеме?
3. Мен, ол усталыкъны алыр ючюн, не этерге керекме?

7. *Кеслери салгъан план бла изложение джазыу.*

В—1. Хапарчыкъны окъугъуз, планын салыгъыз, изложениесин джазыгъыз.

ПИОНЕР ҚЫЗЧЫҚЪ.

Джетинчи классны сохтасы Люда школдан къайтыб келе эди. Ол бир юйню терезелеринден тютюн чыкъгъанын эследи. Люда юйге от тюшгенин ангылады. Ол юйге чабыб джетди. Эшикни кирити бар эди. Люда кесин терезеге атды, мияласын сындырыб, ичине тюшдю. Тютюн аны кёзлерин ачитды. Таукел къызчыкъ тегерегине къарады. Отну тили къабыргъаланы джалай эди. От дженгил джайылыб тебреди.

Мюйюшеде суу челекни алыб, Люда отха къуюб башлады. Ол заманга элдеги адамла да джетдиле. Алай а уллула терезени кёзюнден киралмадыла. Сора ала тышындан Людагъа болушуб башладыла. Челекле бла сууну терезеден къызчыкъгъа узатыб турдула. Джыйырма минутну Люда от бла кюрешди, отну хорлады.

Джигитлик этгени ючюн Люданы буун сагъат бла саугъаладыла.

В—2.

ЧЕКЧИНИ ХАПАРЫ.

Чекчи кесини «Шмель» деген ити бла чекни сакълагъанды. «Шмель» чекчини биринчи нёгери болгъанды.

Бир джолда, душманны тутаргъа анга борч бергендиле. Чегет къалын эди. Кече тауушсуз, шош болгъан-

ды. Кёкде джылтырауукъ джулдузла джолну джарыта эдиле. Итни да биргесине алыб, ол борчун голтурургъа тебреди. Бир ыз суу бойнуна баргъанын эследи. «Шмель» мычымай алгъа тартды. Ол чырпылагъа ташайды. Чырпыланы ичинден бир быстырчыкъны алыб джетди. Душман алайда болгъанын чекчи сезди. «Шмелни» болушлугъу бла чекчи аны тутду.

В—3.

КЪУШ БЛА ҚИШТИК.

Киштик эл къыйырында балалары бла ойнай тургъанды. Ол кёзюуде бир уллу къуш джетди. Ол киштик баланы тутду. Қъуш джерден айырылгъынчы, ана киштик анга илинди, сермешиу башланды. Қъуш къанатлары, къаты бурну, кючлю тырнакълары бла киштиктни джунчутду. Киштик къушха тырнакъларын бегитди. Бютеу кючюн салыб, къушну юсюне секирди. Аны тюбюне салды. Қъушну бойнуна тишлерин кийирди. Балаларын слюмден къутхарды.

8. Узун хапарны къысхартыб джазыу.

В—1.

«Ана тил» китабдан «Бизни областыбыз» (27 бет) деген хапарны окъугъуз да, бу ишлени этигиз:

Хапарны баш магъанасы иеди?

Биринчи, экинчи, ючюнчю, төртюнчю, бешинчи абзацланы окъугъуз, хар абзацда баш магъанасы болгъан айтымланы табыб джазыгъыз. Джазгъан хапарчыгъыгъызны окъугъуз.

В—2.

«Ана тил» китабдан «Наныкъда» деген хапарны биринчи кесегин окъугъуз, хар абзацында баш магъанасы болгъан айтымланы табыб джазыгъыз, джазгъан хапарчыгъыгъызны окъугъуз.

В—3.

«Ана тил» китабдан «Акъбоюн» (54 бетде), деген хапарны окъугъуз да, ал эки абзацында баш магъанасы болгъан айтымланы табыб джазыгъыз, джазгъан хапарчыгъыгъызны окъугъуз.

9. Хапарны аллы бла аягъын джазыу.

В—1.

Бу хапарчыкны аягъын джазыгъыз, баш салыгъыз.

Анам гурт тауукъну джюджеклери бла эшик аллына джиберди. Бир кесек заманны ичине бурууну ар-гындан къартчыгъа кѣрюндю.

В—2.

Бу хапарчыкны аягъын джазыб, баш салыгъыз.

Чегетни къыйырында бир эмен терек ёсе эди. Аны уллу къууушу барды. Ол къууушда

В—3

Бу хапарчыкны аягъын джазыгъыз.

НАНЫКЪДА.

Бир джолда мен тамада къарнашым бла наныкъ джыяргъа чегетге баргъан эдим. Чегет бизден узакъ тюл эди.

10. Хапарны аягъы бла аллын джазыу.

В—1.

.Пионерле иги ишни тындырдыла. Къарт къатын алагъа уллу бюсюреу этди

В—2.

Хапарчыкны аллын джазыгъыз. Баш салыгъыз.

.Сабийле чыпчыкъ балачыкны уясына салдыла. Ала бек къууаныб юйлерине къайтдыла.

В—3.

Бу хапарчыкны аллын джазыгъыз.

ДЖАЙ КАНИКУЛЛАДА.

.Кѣб турмай, школгъа барлыкъ-ма. Джайны къалай ашыргъаным эсимден кетерик тюлдю.

11. Хапарда биринчи бетни ючюнчю бет бла ауушдуруб джазыу.

Бу хапарда биринчи бетни ючюнчю бет бла ауушдуруб джазыгъыз.

МУССАНЫ ДЖИГИТЛИГИ.

Мен темир джолну къатында джашай эдим. Бир кюн мен школдан келе тургъанлай, бир рельсаны буз-

улуб тургъанын кёрдюм. Ол заманда поезд станциягъа джууукълашхан эди. Галстугуму тешиб, ёрге кёлтюрюб, булгъаб башладым. Машинист, сигналны кёрюб, поездни тохтатды. Адамла барысы меннге бюсюреу этдиле. Мен саугъа алдым.

В—2.

Бу хапарда биринчи бетни ючюнчю бет бла ауушдуруб джазыгъыз.

БАЛЧЫНЫ ХАПАРЫ.

Мени юйдегимде барысы да бал чибинлеге юренгендиле. Джангыз гитче Айшатчыкъ аладан бек кьоркъады. Мен аны кьоркъмазгъа къалай юретгеними айтайым. Айшатха кьол къаб салдырдым. Башына джаулукъчукъ атдым. Ана чибинни аны кьолуна бердим. Алайгъа джангы бал четен салдым, акъырын къызчыкъны кьолуна къакъдым. Чибин юйдеги Айшатны кьолундан джангы четеннге кечдю. Чибинледен кьоркъгъанын кьойду ол.

В—3.

Хапарда биринчи бетни ючюнчю бетге ауушдуруб джазыгъыз.

АЗРЕТНИ ИШ КЮНЮ.

Мен школгъа баргъанма. Анда устазны окъутханына тынгылагъанма. Андан юйюбюзге келгенме, отуп джаргъанма, суу келтиргенме, ийнекге аш салгъанма. Бир кесек солугъанма, сора дерслерими этгенме...

12. Берилген темалагъа кёре сочинение джазыу.

В—1.

«Школ бачхада» деген темагъа хапарчыкъ къураб джазыгъыз.

В—2.

«Солуу кюнюмю къалай ашырдым» деген темагъа хапарчыкъ къураб джазыгъыз.

В—3.

«Мен пионер къалай болдум» деген темагъа хапарчыкъ къураб джазыгъыз.

13. Юлгю халда берилген сочинениеге кёре, сочинение джазыу.

В-1.

КЕК ДЖАШНАУ.

Джайгы кюн кыздырады. Сабийле кегет джыяргъа чегетге кетгендиле. Кек джашнады. От чакъды. Элия таууш эштилди. Къаяла зангырдадыла. Челекден къуйгъанча, джаууб башлады. Сабийле терек тюбуне джыйылдыла. Джаугъан тохтады. Кюн тийди. Кекде джанкъылыч керюндю. Сабийле къууандыла. Ала, четенлерин кегетден толтуруб, элге джырлай къайтдыла.

Бу сочинениеге ушаш, кесигиз джай кезюуде сынагъан, керген затладан хапар джазыгъыз.

В-2.

КЪЫШ КЕЛДИ.

Къарылгъачла джылы джерлеге учуб кетдиле. Сууукъ къыш келди. Терен къар джауду. Суула бузладыла. Сабийле къышха къууанадыла. Ала сууукъдан къоркъмайдыла. Джашчыкъла бла кызчыкъла, конекланы алыб, бузгъа барадыла. Къалайгъа къарасанг да, сабийлени джарыкъ тауушлары эштиледиле. Кесигизни къыш оюнларыгъыздан хапар джазыгъыз.

Б А Ш Л А Р Ы

Автордан	3
Грамматика тюз джазыу, тил ёсдюрюу	4
Программаны белюмлерин окъутууну юсюнден	4
Сезню къурамы	4
Ат	5
Сыфат	5
Алмаш	5
Этим	7
Санау	8
Сезлеу	8
Айтым	9
Къош айтым	11
Айланыу	12
Туура сёз	13
Байламлы тилге юретиу	14
Изложение джазаргъа юретиу	15
Сочинение джаздырыуну методикасы	16
Сынау диктантланы, изложениелени, сочинение.	17
халатлары бла ишлеуню юсюнден	17
Тематика планла	18
Дерсле	23
Грамматика айырыуну схемасы	68
Дидактика материалла	67

Эльканов Магомет Казиевич

**МЕТОДИЧЕСКОЕ ПОСОБИЕ
ПО КАРАЧАЕВСКОМУ ЯЗЫКУ**

**Методика обучения грамматике
родного языка в третьем классе**

Первое издание

На карачаевском языке

Редактор **А. Д. Баучиев**
Техн. редактор **М. Ф. Перепадя**
Корректор **К. А.-К. Салпагарова**

Сдано в набор 29-V-1975 г.
Подписано в печать 15-VIII-1975 г.
Формат 84 x 108¹/₃₂. Физ. п. л. 2,5.
Усл. п. л. 4,2. Уч. изд. л. 3,43.
Заказ № 3675. Тираж 600 экз. Цена 9 коп

Карачаево-Черкесское отделение
Ставропольского книжного издательства,
Черкесск, пл. Кирова, Дом печати
Карачаево-Черкесская областная типография,
Черкесск, Первомайская, 47.

Э 53.

Эльканов М. Методическое пособие по карачаевскому языку. Методика обучения грамматике родного языка в третьем классе. Карачаево-Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства.

4 с (07) (карач.).

Э $\frac{6-5-78}{\text{М } 159 (03)-75}$ 78-75

9 K.

575705